

FELICJA BIAŁECKA, *Dokumentacja i informacja naukowa w Archeologii. Zarys problematyki i propozycje metodyczne*, Biblioteka Archeologiczna, 25, 1975, 146 p.

Lucrarea autoarei poloneze prezintă, cum se anunță și în subtitlu, câteva probleme și propuneri metodologice de lucru în arheologie. Autoarea are în vedere problemele noi ridicate de discuțiile asupra scopului și locului ocupat de arheologie în cadrul științelor sociale și istorice, de dezvoltarea științelor sociale în general, de aflulxul mereu crescând de informații care necesită înregistrarea și difuzarea lor într-un mod cit mai simplu și mai rapid. Sint subliniate importanța și rolul mereu crescând al documentării și informației științifice pentru toate domeniile de activitate, în care rolul matematicii și al automatizării, în special, devine pe zi ce trece mai important și mai necesar.

Lucrarea cuprinde trei capitole: I Problematika dezvoltării metodelor documentării și informării în arheologie în lumina literaturii (cu subcapitolele: Problematika documentării cercetării de teren, Arhivistica arheologică, Documentația legată de prelucrarea datelor, Direcțiile de dezvoltare); II Înregistrarea stațiilor arheologice (cu subcapitolele: Harta stațiilor arheologice, Analiza surselor prelucrării, Chestionarul hărții); III Tezaurele. Clasificarea surselor arheologice din punct de vedere al înscrierii și cartării informațiilor (cu subcapitolele: A — Partea sistematică și B — Alfabetul zecimal).

În capitolul I autoarea ajunge la concluzia că în Polonia nu există date suficiente referitoare la cercetările arheologice mai vechi, iar dacă aceste date există, felul în care s-a făcut prezentarea lor constituie o dificultate pentru prelucrarea științifică. Plecând de la literatura privind metodele cercetării arheologice, autoarea consideră necesară începerea lucrărilor de normalizare a documentării arheologice, ca și organizarea propriei informații despre stațiunile arheologice.

Capitolul al II-lea prezintă concepția Felicjei Białeckă de înregistrare a așezărilor arheologice, care crede că poate acoperi mai multe sarcini cum ar fi: informații rapide asupra rezultatelor științifice ale fiecărei așezări, aprovizionarea cu date pentru evaluarea stadiului cercetării în diferite sectoare, gradul cercetării din anumite regiuni ale țării, relația cantitativă a așezărilor reprezentând diferite culturi și perioade cronologice, relația cantitativă a diferitelor așezări reprezentând urme ale diferitelor

forme de așezare, culegerea de date pentru evaluarea valorii informațiilor, a rezultatelor cercetării în diferite așezări, informații asupra metodelor de cercetare folosite în Polonia, orientarea în domeniul conservării diferitelor obiective, documentarea în vederea alcătuirii hărților care arată alinierea diferitelor fenomene.

Lucrarea cuprinde și o fișă index cu așezările arheologice, care constituie totodată și un chestionar științific (analizează pe baza literaturii de specialitate frecvența la 18 întrebări referitoare la datele de bază în cercetările arheologice), rezultatele fiind prezentate în tabelele 1—3. Aranjarea în fișele indexate a stațiilor arheologice este prezentată în tabelele 4 și 5.

Sistemul fișelor transparente folosit în această lucrare include un set de fișe numerotate succesiv a așezărilor arheologice, o listă inventar a așezărilor și o schemă clasificată reprezentând baza aranjării fișelor transparente tematice (tezaurul).

Capitolul al III-lea cuprinde clasificarea tezaurului surselor arheologice care, din punct de vedere al înregistrării și al cercetării, este un element indispensabil al comasării datelor și este reprezentat prin registrul așezărilor arheologice.

Tezaurul creează un cadru pentru colecții și, în același timp, o eficiență cercetare pentru informațiile din toate materialele examinate de arheolog asupra activităților omenești și a metodelor folosite în timpul descoperirii și descrierii.

Cartea Felicjei Białeckă pune în discuție câteva probleme acute nu numai pentru arheologia polonă, ci și pentru cea din alte țări, printre care și România. În primul rând, este vorba de utilizarea unui limbaj unic arheologic, care ar trebui concretizat prin elaborarea unor norme de descriere a obiectelor, având în vedere măcar minimul caracteristicilor lor, în așa fel încât descrierea să fie exactă și corectă. Între aceste obiecte, un loc aparte îl ocupă ceramica, pentru a cărei clasificare tipologică trebuie să se aibă în vedere diferențele morfologice dintre vase, funcțiile vasului, conținutul sau locul de descoperire. Ar trebui, de asemenea, puse la punct criteriile de împărțire, de clasificarea culturilor, care provoacă un șir de greutăți în prelucrarea științifică a datelor arheologice.

Autoarea propune, totodată, folosirea pe scară mai largă a simbolurilor în istorie și respectiv în arheologie, ceea ce ar duce la o simplificare și ar da posibilitate, în același timp, creării unei mai mari generalizări, ea fiind adepta prezentării stratigrafiei sub formă de

scheme grafice colorate, care exclud descrierea diferită a acelorași observații.

Rezolvarea acestor probleme reclamă în primul rând punerea de acord a specialiștilor din centrele de cercetare pentru elaborarea unor norme unice de descriere a materialelor și obiectivelor arheologice. Crearea acestor norme ar fi de mare ajutor în prelucrarea modernă, automată, a datelor în arheologie, ar scuti un timp care adesea se pierde inutil cu informarea și documentarea prin metode care sînt depășite astăzi în alte domenii de activitate.

CORNELIA-MAGDA MANTU

MARCEL OTTE, *Le Gravettien en Europe Centrale*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, Brugge, De Tempel, 1981, vol. I—II, 492 p. + 251 figs. en texte.

La collection „Dissertationes Archaeologicae Gandenses” a publié en 1981, sous la forme de son XXe volume, l'ouvrage monographique sur le „Gravettien en Europe Centrale”, qui prouve une fois de plus l'érudition et les qualités de paléolithicien de l'auteur, M. Marcel Otte, chargé de Recherches au F.N.R.S., l'Université de Liège. Il suffit de préciser qu'en 1979 la série des „Monographies d'Archéologie nationale” (vol. 5) a publié un autre ouvrage monographique d'une importance toute particulière sur le „Paléolithique supérieur ancien en Belgique”¹, qui a fait l'objet de sa thèse. Deux années plus tard, M. Otte soutient son „doctorat spécial d'Etat”, devant une commission internationale, avec cet ouvrage que nous avons le plaisir de le présenter aux spécialistes et à ceux qui s'occupent de l'époque de la pierre taillée.

L'ouvrage „Le Gravettien en Europe Centrale” comprend deux grandes parties : l'„Analyse” et la „Documentation”.

Dans les 25 chapitres (chacun à plusieurs sous-chapitres) de la première partie, l'auteur développe son exposé synthétique, sur toutes les catégories de matériaux archéologiques d'une vaste région de l'Europe, fruit de ses visites de documentation. Dans la deuxième partie, sont traitées d'une manière exhaustive les plus importantes stations de cette vaste zone géographique, par des critères propres à l'auteur.

Nous ne ferons point une présentation de chaque chapitre, mais nous chercherons à exposer succinctement ces découvertes et leur interprétation, en corrélation étroite avec les éléments similaires du Paléolithique de la Roumanie et des autres zones géographiques.

Il faut remarquer dès le début que du point de vue géographique le vaste territoire considéré dans l'ouvrage ne correspond en entier à l'„Europe Centrale”. La motivation de l'auteur — par le manque de la documentation — peut être justifiée seulement en ce qui concerne l'Hongrie et non la Roumanie. Dans ce sens, l'inclusion du territoire de la Pologne et de la zone du Dniester n'est pas en concordance avec le titre de l'ouvrage. Des discussions à l'occasion du Colloque international de Cracovie et Nitra de 1980 sur „l'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique” il s'ensuivait que M. M. Otte préparait un autre ouvrage monographique concernant le Gravettien de l'Est et du Sud-Est de l'Europe, en exprimant le désir d'effectuer une visite de documentation en Roumanie. Nous croyons donc que les découvertes et les stations de la Pologne et du Dniester Moyen dussent être incluses dans sa future monographie.

Du chapitre concernant l'histoire et l'état actuel du problème on constate que les premières découvertes gravettiennes de l'Europe Centrale correspondent, en grandes lignes, à ceux de la Roumanie (en nous référant au fait qu'en 1885 Gregoriu Ștefănescu a signalé la découverte de la première station paléolithique en Roumanie). Mais, dans la zone étudiée il a résulté, à la fin du dernier siècle et au début de notre siècle, la réalisation de quelques prestigieuses monographies régionales, qui ont créé le cadre scientifique et documentaire et ont déterminé le paléolithicien D. Garrod à introduire en 1938 (quand est publiée aussi la première synthèse concernant le Paléolithique en Roumanie du Nord-Est par N. N. Moroșan) le terme de „Gravettien oriental”. Mais, pendant que les paléolithiciens roumains utilisent la terminologie classique, dans l'Europe Centrale sont introduites de nouvelles dénominations, pour mettre en évidence des faciès locaux du grand ensemble gravettien : Aggsbachien et Predmostien (J. Bayer), Pavlovien (B. Klima), Willendorfen, Molodovien, Ságvarien et Kostenkien (J. K. Kozłowski).

Les principales méthodes, appliquées à l'étude des matériaux archéologiques si vastes, sont la statistique et la typologie, domaine dans lequel M. le Prof. F. Bordes a apporté des contributions essentielles. En se référant à l'importance de la typologie, M. M. Otte précise : „Nous pensons que la typologie, avec l'étude des techniques constitue une des démarches fondamentales dans l'approche du comportement préhistorique et qu'elle peut, selon le niveau de généralisation auquel elle est appliquée, fournir des indications d'ordre varié. Elle peut, par exemple, concerner soit les caractéristiques générales d'un vaste „technocomplexe” tel que le Gravettien, soit l'évolution technique de cette tradition, soit les groupes régionaux, soit des modes d'adaptation particuliers à milieu, soit des fonctions différentes”.

¹ M. Otte, *Le Paléolithique supérieur ancien en Belgique*, Bruxelles, 1979, compte rendu par V. Chirica, Dacia, N.S., XXV, 1981.

Les chapitres 4 et 22, en se complétant réciproquement (auxquels s'ajoute la charte de la fig. 5, p. 24) s'occupent de la répartition et des fonctions des établissements étudiés par l'auteur (dont seulement une partie sont traités dans la deuxième partie de l'ouvrage). Ainsi sont établies 10 zones géographiques, dont chacune avec un nombre différent de stations : Rhénanie (9), Jura Souabe (4), Bavière (2), Thuringe (1), Bohême (3), Basse-Autriche (7), Moravie (5), Slovaquie (10), Pologne (5), Ukraine — bassin du Dniester moyen (3). Mais, de la lecture attentive de la deuxième partie de l'ouvrage on constate que tout l'exposé et implicitement ses conclusions importantes d'ordre historique sont fondés de fait par les matériaux archéologiques provenant seulement de 19 stations principales, dont 4 (de Pologne et du bassin du Dniester) n'appartiennent pas à la zone établie. Toutefois, par suite de la richesse et la diversité des matériaux et aussi des études interdisciplinaires effectuées, l'auteur a pu utiliser d'une manière exhaustive toutes ces données : la chronologie relative et absolue, la stratigraphie géologique et archéologique, les analyses palynologiques (en établissant les principales zones écologiques et aussi l'évolution du climat pendant le second pléniglaciaire), l'économie des communautés gravettiennes (en conformité avec les déterminations de la macrofaune, l'analyse de la matière première utilisée pour la taille des outils), les types d'établissements (inclusivement la localisation sur les différentes formes de relief) et les successions de l'habitat, les structures d'habitat (abris spécialement aménagés). Dans la dernière catégorie sont inclus plusieurs types d'habitations :

- cercle de pierres en Rhénanie, pouvant être la trace d'une tente ;

- structures quadrangulaires (Bohême et Slovaquie), à demi enterrées et montrant, dans un cas, des traces d'un radier de bois ;

- structures circulaires en os de mammoths, proches de celles d'Europe orientale (une trace en Basse-Autriche et au moins deux unités à Spadzista) ;

- fosses irrégulières allongées en Moravie, contenant des foyers, entourées de trous de pieux et groupées en „villages” ; ces éléments, dont la construction était plus élaborée, indiquent la possibilité d'installations semi-permanentes (Pavlov, Dolni Vestonice, Petřkovice, Molodova) ;

- les „concentrations” ovales ou circulaires de Basse-Autriche correspondent sans doute à l'emplacement d'habitations en matériaux légers ;

- un amas de bois de rennes, en Podolie, est utilisé dans le système de couverture au Paléolithique final ;

- enfin, des aménagements par alignements de blocs de pierre limitent des aires d'habitat dans une grotte du Jura Souabe, quelques-uns avec des analogies parmi les décou-

vertes similaires de la zone du Prut moyen et du Plateau de la Moldavie.

Tout un chapitre est consacré aux traces des activités artistiques : les pendentifs, les pièces „rapportées” (des pièces différentes qui ne peuvent être encadrées typologiquement), l'utilisation des colorants minéraux, l'art figuratif (les statuettes féminines et zoomorphes), les incisions tracées dans un mode organisé. Ainsi, on constate que dans les stations analysées il y a assez d'objets à suspendre, du type des amulettes, diversifiés par la matière première : des coquilles fossiles, des dents d'animaux (dents de cervidés, canines de renard, de loup, d'ours, de lion, et incisifs de cheval) ; des pendentifs en ivoire, imitant des croches de cerf ; des pendentifs en pierre (galets calcaire, plaquettes de schiste) et aussi des disques perforés ; enfin, des pendeloques en bois fossile (découverts seulement à Mainz-Linsenberg). Du tableau général dressé par l'auteur (p. 64), on constate la présence de 58 objets à suspendre, dont on remarque les coquilles perforées (16 pièces) et les dents perforées (10 pièces). Par rapport aux établissements, on a découvert 6 pendeloques seulement à Pavlov I, mais à Brillenhöhle VII, Mauern et Dolni Vestonice, 4 pièces. Mais aucune des amulettes découvertes en Europe centrale ne porte pas des attributs artistiques, du genre de celle du Mitoc sur le Prut, les seuls éléments artistiques étant les incisions tracées sur quelques-unes des pièces de Brillenhöhle, de Mamutowa et de Pavlov I, les dernières étant assez semblables à celle de Mitoc quant à la forme et les incisions du contour. Précisons encore que les dents d'animaux, perforées ou à perforation entamée, ont été découvertes aussi dans les niveaux gravettiens de Gura Cheii-Rişnov et de Stinca-Ripiceni.

Les colorants minéraux, surtout l'ocre rouge ont été utilisés dans de nombreuses stations datées au Paléolithique supérieur d'une très large aire géographique. M. M. Otte constate l'utilisation de l'ocre rouge dans le but artistique, mais lui attribue aussi une signification symbolique et un sens fonctionnel. On pourrait considérer que le recouvrement des nucléi à Mitoc-Malul Galben avec ce colorant avait un but symbolique.

L'art figuratif est assez bien représenté dans les stations de l'Europe centrale : Willendorf II (niv. 9), Petřkovice, Moravany, Pavlov I, Predmosti, Brno II, Cejkov, Molodova (niv. VII et III), Mainz-Linsenberg et Mauern, avec des statuettes féminines (en majorité) ou masculines (Brno II), et de même zoomorphes. La matière première est assez variée : ivoire, calcaire, pierre, marne, hématite, argile cuite. Parmi les animaux figurés avec prédilection sont rappelés : la mammoth, le lion, le rhinoceros, l'ours, le renne, les oiseaux, etc. Il n'est pas exclu que les „curiosités” découvertes à Mitoc-Malul Galben, au niveau d'un foyer gravettien, soient des fragments de statuettes en argile non-cuite.

En ce qui concerne l'interprétation des incisions sur quelques matériaux osseux, comme l'existence d'un système de calcul qui a pour base le nombre 5 démontré pour Pavlov, on constate que sur l'amulette de Mitoc le groupe de 3 lignes incisées se répète 5 ou 6 fois, pendant que les groupes de 5, 7 et 9 lignes sont plus rares.

M. M. Otte étale ses solides connaissances sur la typologie et la statistique aux chapitres 11—21, concernant l'outillage lithique et en os. D'après son opinion, les inventaires lithiques doivent être groupés principalement en 4 catégories de vestiges :

1. débitage : nucléus, lames, lamelles, éclats, enlèvements particuliers ;

2. déchets de fabrication de l'outillage : chutes de burins, chutes de front de grattoir, éclats sautés lors de l'esquillement, cassures dans une encoche, déchets de fabrication des pièces à dos ;

3. outils „a posteriori” : lames et éclats utilisés, couteaux à dos naturel ;

4. outils façonnés : ils doivent nécessairement présenter un aménagement postérieur à l'extraction du support (grattoirs, burins, etc. . .). Les „pièces esquillées” ont été classées ici parce qu'elles présentent souvent des traces de retouches sur les bords ou sur les extrémités du support (p. 72), en nous présentant un tableau concernant la composition générale des industries lithiques par catégories de vestiges et par stations. Analysant la dispersion longueur-largeur des lames et lamelles dans plusieurs ensembles lithiques (stations ou niveaux d'habitat), l'auteur aboutit à des conclusions d'une importance toute particulière. On voit dans ces analyses et recherches une raison de plus pour imposer avec nécessité une reconsidération de toutes les catégories de matériaux archéologiques d'après les recherches modernes. Ainsi, dans la large aire étudiée, M. M. Otte constate l'existence de plusieurs aspects, déterminés par des technologies différentes : industries à lamelles petites et courtes (Mainz-Linsenberg, Lubna, Brillenhöhle, Petřkovice, Wojcice) ; établissements ou niveau à grandes lames larges (Molodova/VII ; Mamutowa) ; stations à lames longues et étroites (Willendorf II/7 et 8, Mauern, etc.). L'auteur ne s'arrête pas ici, mais désireux à valorifier d'une manière exhaustive les riches matériaux lithiques étudiés il a dressé tant des histogrammes de la longueur des lames des stations et des niveaux analysés, que de diagrammes cumulatives ; pour la station de Brillenhöhle/VII il établit la dispersion longueur-largeur des lames et des lamelles de matière différente ; séparément il établit aussi le diagramme de la dispersion des lames et lamelles des 4 stations de Lubna. Il accorde une importance particulière aux lames et lamelles dénommées par lui „pièces-support”, tenant compte que la grande majorité des outils ont été réalisés par ces deux types de pièces.

En vue d'une très attentive analyse des outils façonnés, M. M. Otte crée une liste typologique propre, constituée par 20 classes principales d'outils et établit, pour les 19 stations principales analysées de ce point de vue, le nombre des outils et le pourcentage des classes lithiques ; dans le chapitre suivant (15) sont précisés les sous-types des outils respectifs, dont la présence dans les établissements est marquée par d'autres tableaux et histogrammes. Ces analyses mathématiques permettent à l'auteur d'identifier certaines ressemblances ou dessemblances entre les industries lithiques.

Un autre chapitre (21) est consacré à l'industrie des matières osseuses, pour laquelle il ne constate pas une unité parfaite et une concordance entre les établissements et les niveaux d'habitat, entre les types des outils, de même qu'entre ceux-ci et les restes de la faune ; d'autres différences existent entre la matière première utilisée : l'os (les stations occidentales — Jura Souabe, Bavière), l'ivoire (les stations orientales et centrales — Moravie, Dniester), pendant que l'utilisation du bois de renne croît dans les phases récentes (Willendorf II/8—9, Molodova V/IV—III).

En conformité avec l'évidence de toutes les catégories des matériaux archéologiques et à cause de l'existence, dans certaines zones, de plusieurs établissements gravettiens, éventuellement groupés autour d'une station principale (fait évident aussi au Gravettien de la Roumanie), le chercheur belge identifie plusieurs types de stations d'après la durée de l'habitat (de l'installation) et la forme de relief utilisée. Précisons que ces aspects ont été établis par les paléolithiciens roumains à la suite de la reconsidération du Paléolithique supérieur des terrasses de la Bistrița (Ceahlău)². Par les mêmes critères sont établis les 8 faciès du Gravettien de l'Europe centrale, présentés par l'auteur en ordre géographique (de l'ouest à l'est), en précisant succinctement les caractéristiques du chaque groupe culturel et établissant ensuite autant leur évolution par régions que les tendances techniques interrégionales.

Le dernier chapitre de la première partie est consacré à une vision d'ensemble sur le Gravettien de l'Europe centrale, dont M. M. Otte précise la nature des groupes gravettiens, l'origine de cette étape du Paléolithique supérieur, les contacts avec d'autres cultures, contemporaines et les relations avec l'Europe occidentale.

La deuxième partie de ce vaste ouvrage monographique est réservée à la présentation des matériaux archéologiques d'après les critères propres de l'auteur : I, situation et topographie ; II, découvertes et fouilles ; III, stratigraphie

² Al. Păunescu et al., *Signification chrono-stratigraphique et paléoclimatique des analyses chimiques, granulométriques et palynologiques faites dans quelques sites paléolithiques du Bassin du Ceahlău. Considérations sur le type et le caractère des établissements*, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 157—183.

et sédimentologie; IV, faune; V, datation; VI, structures et activités; VII, industrie lithique; VIII, témoins minéraux; IX, témoins artistiques; X, conclusions. Quoique les matériaux archéologiques d'un grand nombre de stations soient analysés aux chapitres et sous-chapitres de la première partie, il faut préciser que dans la deuxième partie sont traités, d'après le schème établi, seulement les principaux objectifs archéologiques des dix zones géographiques, dont nous considérons tout à fait nécessaire à présenter les éléments essentiels :

1. Rhénanie — Mainz-Linsenberg. Station située sur la rive droite du Rhin, a été découverte en 1921 et recherchée par E. Neeb en 1921—1922. Il n'y a pas de datation par C-14, mais on propose l'âge de 21000—22000 B.C. L'outillage lithique comprend 4 nucléi, 42 lames, 258 lamelles, 113 éclats, 36 burins, 6 perçoirs, 68 pièces à dos. Les grattoirs manquent. Les pièces d'art sont représentées par des coquilles perforées, des pendeloques et trois statuettes féminines.

2. Jura Souabe. A. La Geissenklösterle. Grotte située sur la rive droite de l'Ach, explorée à la fin du siècle passé, mais recherchée systématiquement à partir de 1958. On a obtenu 5 datations de C-14 :

Ia (Grav.) : 23 625 ± 290 B.P.

IIn (Aur.) : 30 625 ± 796 B.P.

IIa (Aur.) : 31 525 ± 770 B.P.

IIb (Aur.) : 33 700 ± 825 B.P.

III (Aur.) : 34 140 ± 1000 B.P.

De même qu'en d'autres stations, l'outillage lithique a été taillé seulement en roches locales : galets et rognons.

B. La Brillenhöhle. Grotte située aussi dans la vallée de l'Ach, signalée au siècle passé et recherchée entre 1955—1963. Il y a deux dates C-14 : couche VII, 25 000 B.P. et couche VIII, 29 000 B.P. Dans cette station on remarque surtout l'industrie osseuse, probablement à cause des conditions favorables de conservation. Parmi les éléments d'art on mentionne des stries, des pièces bilobées, des dents de renard et des coquilles perforées, des pendants d'ivoire.

3. Bavière — Les Weinberghöhlen près Mauern. Plusieurs grottes, connues au XIXe siècle, mais recherchées systématiquement à partir de 1937. Le niveau gravettien a été daté, par C-14, à 29 410 ± 470 B.P. Dans le cadre de l'outillage lithique on remarque : 48 nucléi, 850 lames et lamelles, 260 éclats, 76 burins, mais seulement 10 grattoirs, 41 pièces à dos, etc. L'outillage osseux se compose de : 6 perçoirs, 14 lissoirs, 16 bâtons et bâtonnets, etc., de même que : 19 pendants en ivoire, 8 dents perforées et une statuette féminine en pierre.

4. Thuringe — Le gisement de Bilzingsleben. Célèbre par les découvertes du Paléolithique inférieur, la station est située en marge

d'un plateau délimité par la vallée du Wipper. Les matériaux gravettiens ont été découverts seulement par des recherches de surface : 65 burins, 12 grattoirs, 5 perçoirs, 11 pièces à dos, 26 lames retouchées, 3 couteaux type Kostienki, 11 outils doubles.

5. Bohême — les gisements de Lubna. On a identifié 4 petits établissements, recherchés par étapes. L'auteur présente les principaux matériaux archéologiques de chaque établissement. Pour créer une image d'ensemble sur le Gravettien de la Bohême, il mentionne aussi deux objectifs de moindre importance : Revnice et Jeneralka. Tenant compte des matériaux archéologiques et aussi du caractère relativement restreint des fouilles, on constate l'existence d'habitats saisonniers, de durée courte, quoiqu'à Lubna II soient identifiés les restes d'une habitation spécialement aménagée.

6. Basse-Autriche. A. Willendorf. La grande station paléolithique est, de fait, composée de plusieurs établissements, dont seulement II et VI ont été recherchés d'une manière systématique, jusqu'en 1955.

À Willendorf II on a distingué 9 niveaux archéologiques : 1, à détermination douteuse; 2—3, aurignaciens; 5—9, gravettiens. Le Gravettien de W.I a été daté à 30 530 ± 250 B.P. (28 580 B.C.) et pour W.II les analyses C-14 ont donné les résultats suivants :

— Niv. 1 (Aur. ?) — 30 310 ± 250 B.P. (28 360 B.C.)

— Niv. 4 (Aur.) — 31 840 ± 250 B.P. (29 890 B.C.)

— Niv. 4 (Aur.) — 31 700 ± 1 800 B.P. (29 890 B.C.)

— Niv. 5 (Grav.) — 23 000 — 30 000 B.P. (21 050—28 050 B.C.)

— Niv. 5 (Grav.) — 32 000 ± 3 000 B.P. (30 050 B.C.).

Il semble que ce sont là les plus anciens habitats gravettiens de l'Europe centrale (à l'exception de ceux de Dolni Vestonice), mais il y a certaines contradictions entre des niveaux aurignaciens et gravettiens.

L'analyse attentive de tous les matériaux archéologiques a permis à M. M. Otte de les présenter par catégories et niveaux d'habitat gravettiens (niv. 5—9) : outillage lithique, outillage osseux, restes minéraux, activités artistiques (entre lesquelles se remarque la célèbre „Vénus" appartenant au dernier niveau).

B. Aggsbach. Établissement ouvert situé, comme Willendorf, sur le Danube, découvert en 1883 et recherché pendant les années 1888—1957, mais avec de grandes interruptions. Pour le niveau principal d'habitat on a fait trois datations C-14 : 25 600 ± 100 B.P. (23 650 B.C.); 25 700 ± 280 B.P. (23 750 B.C.); 25 540 ± 170 B.P. (23 590 B.C.), pendant que le niveau supérieur a été daté à 22 450 B.P. À Willendorf la matière première diffère d'un

niveau à l'autre, mais à Aggsbach les outils ont été taillés en quatre catégories de roches : quartzite — 55 % ; hornstein — 30 % ; radiolarite — 13 % ; calcédoine — 1,8 %. Dans le cadre de l'outillage lithique, l'existence d'un nombre de 441 (58,4 %) de fléchettes a permis à l'auteur l'élaboration d'un schéma de fabrication des principaux sous-types de cette pièce. Le Paléolithique de cette zone de l'Europe connaît d'affinités suffisantes avec les matériaux contemporains de Banat (les établissements recherchés par Florea Mogoşanu), surtout en ce qui regarde le Paléolithique quartzitique, mis en évidence par de nombreuses recherches³. De ce point de vue, on constate que M. M. Otte n'a pas abouti à des différenciations significatives entre les deux aspects du Paléolithique supérieur.

7. Moravie. A. Le gisement de Petřkovice. Site de plein-air, connu de 1924 et recherché en 1937 et 1952—1955. Pas de datations par C-14, mais, par rapport avec Dolni Vestonice l'habitat a été daté environ à 26 000 B.C. L'établissement se remarque par trois habitations spécialement aménagées, qui abritaient des foyers et des ateliers de taille, de même que dans la zone du Prut moyen. L'outillage lithique est particulièrement abondant : 1380 lames, 2647 éclats, 133 nucléi, 98 burins, 53 grattoirs, 23 perçoirs-becs, 48 pièces à dos, 32 lames appointées, 11 outils composés, etc.

B. Dolni Vestonice. Cette grande station, recherchée, avec de courtes interruptions, à partir de 1922, se remarque par une grande diversité des matériaux archéologiques, parmi lesquels M. M. Otte a présenté seulement ceux de la surface II de la station principale. Les analyses C-14 ont fourni les dates suivantes :

— La phase récente de l'habitat supérieur, 25 600 ± 170 B.P.

— L'oscillation W II—III, 28 100 ± 380 B.P. et 28 900 ± 300 B.P. Les récentes analyses par thermoluminescence, réalisées sur des fragments de terre cuite, ont donné un âge plus haut : 31 000 ± 300 B.C., considéré acceptable (p. 336).

Outre le riche outillage lithique, significatifs sont les éléments artistiques : la célèbre „Vénus”, d'autres statuettes humaines et zoomorphes, les pendentifs d'ivoire, de même que les restes humains de plusieurs tombes.

C. Pavlov. Des établissements situés sur le flanc du nord-est de la montagne du même nom. L'habitat de Pavlov II a été encadré à l'aide des dates fournies par les analyses de Dolni Vestonice (25 820 ± 170 B.P.) et de Pavlov I (24 020 ± 150 B.P.).

Dans ces établissements on a découvert aussi un grand nombre de pendeloques sans décor ou à simples lignes incisées, exécutés de galets de schiste, de coquilles et en dents

animales, mais deux amulettes identifiées à Pavlov I (fig. 177/2—3) constituent les analogues les plus proches pour celle de Mitoc.

8. Pologne. A. La grotte de la Mamutowa. Située sur le versant abrupt de la rivière Kluczwoda, cette grotte a été recherchée pour la première fois entre 1874—1882 et par la suite à partir de 1957. D'après J. K. Kozłowski, le niveau gravettien, encadré au W III, peut être daté à 18 000—16 000 av. n.è.

L'outillage lithique est relativement abondant, dont on remarque les pièces à dos, avec des retouches abruptes bipolaires et semi-abruptes ; les lamelles sont plus grosses et plus larges par rapport à d'autres ensembles gravettiens. Les éléments artistiques sont représentés par des pendeloques en ivoire, des dents perforées.

B. Krakow — Spadzista. Cette station, importante pour le Gravettien de l'Europe centrale et orientale, est située sur un plateau haut aux environs de Cracovie. Elle a été découverte et recherchée par J. K. Kozłowski entre les années 1966—1973.

L'habitat gravettien a été encadré au W III et les analyses C-14 ont établi les dates suivantes : 20 600 ± 1050 B.P. (18 650 B.C.) et 23 040 ± 170 B.P. (21 090 B.C.).

Tout à fait intéressantes sont les structures d'habitat, constituées presque en entier d'os de mammoth. L'outillage lithique est analysé avec une attention particulière pour chacun des trois établissements et en fonction des types et sous-types des pièces. Cette analyse permet à l'auteur de constater que l'établissement principal (A) représentait un habitat temporaire, installé pour la chasse, bien que la majorité des types d'outils ont aussi un caractère „domestique”. La présence des pointes à cran et des couteaux type Kostienki est naturelle, étant donnée la situation géographique de la station à l'Est de l'Europe.

9. Slovaquie — Cejkov. Dans cette localité, située dans la partie la plus orientale de la Slovaquie, ont été découverts trois établissements, recherchés après 1932. On n'a pas effectué des analyses C-14, de sorte que l'habitat est encadré simplement au W III.

La matière première consiste en silex, hornstein, obsidienne, radiolarite, quartzite, etc.

Quoique dans l'ouvrage on ne fait mention, il est nécessaire à rappeler que les paléolithiciens roumains ont précisé depuis longtemps l'existence de certaines analogies entre le Paléolithique du Pays d'Oaşul („Ţara Oaşului”) de Maramureş et les habitats contemporains de la Slovaquie⁴.

10. Bassin du Dniester — Molodova V. De même que les établissements de la Pologne, cette station ne fait pas partie du cadre géographique de l'ouvrage. L'auteur présente d'abord les datations C-14 des niveaux archéologiques :

³ Florea Mogoşanu, *Le Paléolithique du Banat*, Bucarest, 1978,

⁴ Maria Bitiri, *Le Paléolithique du Ţara Oaşului*, Bucarest, 1972.

- I — 10 940 ± 200;
- Ia — 10 590 ± 230;
- II — 11 900 ± 230;
- II — 12 300 ± 340;
- III — 13 370 ± 540;
- IV — 17 000 ± 1400;
- V — 17 100 ± 180;
- VI — 16 750 ± 200;
- VII — 23 000 ± 800;
- VII — 23 700 ± 320;
- VIII — > 24 000;
- IX — 28 100 ± 1000;
- IX — 29 650 ± 1230;
- X — 23 100 ± 400;
- sur XB — > 35 500;
- sur XI — > 40 300;

XI — > 45 600 (p. 458), après quoi il fait une analyse détaillée de toutes les catégories de matériaux archéologiques des couches appartenant au Paléolithique supérieur (niv. X—I), fait qui lui permet de constater une évolution ininterrompue de l'outillage lithique pour une durée de presque 20 000 années.

En conclusion, on peut affirmer que M. Marcel Otte nous présente un ouvrage général de proportion, avec beaucoup d'éléments de détail. Cette vaste monographie d'un spécialiste du Paléolithique s'impose — par l'étude d'un immense matériel archéologique, concernant l'espace de l'Europe centrale et même orientale, avec les méthodes scientifiques les plus avancées et par les interprétations d'ordre historique sur l'évolution culturelle d'une étape si caractéristique et conditionnée par l'évolution générale de l'époque paléolithique — comme un ouvrage de référence pour le Paléolithique de l'Europe.

VASILE CHIRICA

FRAUKE STEIN, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, vol. 23, seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, éd. Rudolf Habelt, Bonn, 1976, 245 p., 30 hărți și 8 tabele.

Acest volum, reprezentînd o formă pre-scurtată și prelucrată a tezei de abilitare a autoarei, susținută în 1970 la Facultatea de Filozofie a Universității din Saarbrücken, a fost completată în 1979 cu un Catalog al descoperirilor, care va fi prezentat în continuare.

Problema principală, urmărită în mod insistent și menționată și în subtitlu, pe tot parcursul lucrării, este aceea a semnificației depozitelor de bronzuri din sudul Republicii Federale Germania, respectiv din Baden-Württemberg, Bavaria, Hessen, Rheinland-Pfalz și Saarland, precum și din teritoriile învecinate ale Franței (Alsacia și Lorena), Austriei (Austria Superioară, Salzburg și Vorarlberg), Elveția

(fără Tessin) și R. S. Cehoslovacia (în parte sudul și centrul Boemiei).

În acest scop s-au trecut în revistă diferitele opinii cu privire la semnificația depozitelor din nordul Europei (J. J. Worsaae, S. Müller, E. Baudon, H. Geisslinger, E. Sprockhoff și H.-J. Hundt) și sudul Republicii Federale Germania (E. v. Tröltsch, K. Schumacher, E. Wahle, G. Kraft, P. Reinecke, G. Behrens, F. Holste, H. Müller-Karpe, W. Kimmig, E. Gersbach, W. Dehn, W. A. v. Brunn, W. Torbrügge și A. Kolling), scoțîndu-se în evidență criteriile după care depozitele din zonele mai sus menționate pot fi considerate ca fiind de caracter profan (depozite propriu-zise) sau sacru (depozite votive). În această privință, sînt avute în vedere atît condițiile descoperirilor (mlăștini, terenuri uscate, crăpături în stînci, sub pietre) și poziția lor la teren (izolată sau în legătură cu așezările și necropolele), cît și particularitățile conținutului lor din punct de vedere tipologic (aceiași tip sau de tipuri diferite), al stării de conservare (piese întregi sau fragmentare prin întrebuintare ori în mod intenționat, precum și exemplare lipite prin topire) și al prezenței materiei prime (turte pentru turnat și deșeuri).

De asemenea, sînt expuse, în mod obiectiv tezele de ordin politic, economic și religios exprimate de diferiți autori cu privire la cauzele îngropării depozitelor din zona cercetată. Din analiza tuturor datelor puse în discuție, autoarea a ajuns la concluzia că, în zona respectivă, în stadiul actual al cunoștințelor, numărul depozitelor de caracter profan, depășește pe al acelora votive, neexcluzînd posibilele erori de clasificare, datorită felului întîmplător în care s-au făcut de obicei aceste descoperiri, precum și a informațiilor incomplete transmise cu privire la ele. Totodată, pe baza statisticilor combinate și a comparațiilor cu cronologia mormintelor, precum și a cartărilor, a ajuns la constatarea relevantă potrivit căreia în timp ce depozitele votive sînt continui în timp și împrăștiate în spațiu, acelea de caracter profan sînt mai frecvente în unele perioade și masate în anumite zone, putîndu-se deosebi cu ajutorul lor orizonturi de asemenea descoperiri.

Scoțînd în evidență dificultatea de a deosebi în toate cazurile depozitele îngropate intenționat de ansamblurile de obiecte de metal din așezări, autoarea consideră, în mod plauzibil, că în timp ce depozitele cu caracter profan au fost introduse în pămînt pentru a fi scoase de posesorii lor, acelea votive au fost depuse pentru totdeauna la o foarte mică adîncime sau chiar pe sol.

În această privință, constatările autoarei, potrivit cărora semnificația depozitelor nu este numai religioasă, ci și profană, prezintă, după părerea noastră, un interes deosebit și pentru interpretarea depozitelor de bronzuri din spațiul carpatoponto-dunărean, care nu pot avea numai, sau aproape numai, o semnificație votivă, cum

s-a presupus de către unii¹ în ciuda faptului că au fost deosebite și pentru acest spațiu mai multe categorii de depozite, impunându-se pentru acelea de caracter votiv a se cunoaște exact, ceea ce nu este ușor în toate cazurile, condițiile lor de găsiră, precum și conținutul păstrat uneori doar parțial².

De altfel, din punct de vedere metodologic, autoarea, ținând seamă de aceste două criterii, condițiile de găsiră și conținutul depozitelor, a deosebit pentru zona cercetată următoarele trei mari categorii de depozite: a) din materie primă, respectiv bare și produse semilucrate; b) din piese lucrate în întregime, întrebuințate sau neîntrebuințate, de un anumit tip (topoare, seceri, arme, podoabe și vase) sau din tipuri diferite și c) din fragmente de piese, alături de altele întregi și de resturi din turte de bronz. Urmărindu-se aceste categorii de depozite, pe zone și epoci, s-a precizat răspîndirea și cronologia lor.

În ceea ce privește cronologia, un accent deosebit s-a pus pe statistica combinatorie și sincronizarea, acolo unde a fost posibil, cu cronologia mormintelor. Rezultatele obținute au fost confruntate cu altele la care au ajuns P. Reinecke, W. Torbrügge, A. Kolling și H. Müller-Karpe, îndeosebi relativ la Bronzul timpuriu și târziu, inclusiv Hallstatt-ul timpuriu, respectiv Bronz D — Hallstatt B₃. În acest fel s-au confirmat orizonturile de depozite, discutate în ultima vreme, neexcluzându-se fazele care se succed, cu toate trecerile line dintre ele.

Relativ la această din urmă problemă, autoarea analizând pe rînd cronologia depozitelor din Bronzul timpuriu și târziu (inclusiv din Hallstatt-ul timpuriu) și sincronizînd grupele sale combinatorii cu fazele depozitelor de bronzuri din schemele cronologice mai vechi și mai noi ale lui P. Reinecke, H. Müller-Karpe, W. A. v. Brunn, W. Torbrügge și A. Kolling, aduce unele precizări și completări la acestea din urmă pentru zona cercetată, subliniind necesitatea verificării cronologiei mormintelor cu datele statisticilor combinatorii, îndeosebi pentru Bronz D și Hallstatt A. În schimb, după autoare, este mai dificil de subîmpărțit faza Hallstatt B, respectiv Hallstatt B₁—B₃, pe baza cronologiei mormintelor (mai sărace în obiecte de metal) și a statisticilor combinatorii, recurgîndu-se din acest motiv mai mult la considerații tipologice. În acest context, se are în vedere că depozitele de bronzuri conțin, în general, tipuri mai vechi și mai noi, nefiind toate sau aproape toate din aceeași vreme,

cum s-a considerat de către unii. De altfel, în această privință, după părerea noastră, sînt valabile și astăzi considerațiile lui O. Montelius privitoare la condițiile metodei tipologice, potrivit cărora depozitele de bronzuri conțin piese din aceeași vreme sau din două perioade care se succed și nu dintr-una anterioară și alta posteroară a acestora.

În orice caz, analiza pertinentă și la obiect făcută de autoare cu privire la cronologia depozitelor de bronzuri din zona cercetată confirmă teza succesiunii în timp a acestor categorii de descoperiri arheologice, susținută de cei mai mulți autori. Aceasta constituie un motiv în plus să nu fim de acord cu părerea potrivit căreia orizonturile de depozite de bronzuri din spațiul carpato-ponto-dunărean ar fi limitate, relative și formale, invocîndu-se în acest scop caracterul votiv al tuturor depozitelor din acest spațiu³, ceea ce, cum s-a arătat mai sus, nu corespunde realității.

În afară de acestea, din punct de vedere metodologic, deosebit de semnificativă ni se pare și folosirea curbei frecvenței depozitelor cu scop profan și sacru din zona cercetată, pe decenii și uneori chiar pe ani, creșterile și descreșterile ei fiind puse în legătură cu cauzele descoperirii depozitelor, precum și cu unele evenimente istorice importante, ajungîndu-se și pe această cale la concluzia că din epoca cîmpurilor de urne sînt mai puține descoperiri de acest fel cu caracter sacru față de acelea din epoca bronzului.

În acest fel, cele constatate de W. A. v. Brunn pentru depozitele din Saxonia, Turingia și Saxonia-Anhalt din Republica Democrată Germană, precum și pentru alte regiuni ale Europei⁴, sînt, după autoare, valabile și pentru sudul Republicii Federale Germania, în special pentru depozitele cu caracter votiv. De altfel, după autoare, numărul mai mic al acestora din urmă, se explică, uneori atît prin condițiile nefavorabile de conservare, cît și eventual uneori prin încadrarea lor greșită în categoria depozitelor propriu-zise.

Pe de altă parte, numărul mare de depozite, îndeosebi din Bronzul târziu, într-o regiune a zonei cercetate reflectă, după părerea autoarei, o vreme de neliniște, datorată unor conflicte locale, din cauze necunoscute, și nu orizonturi de neliniște, provocate de valurile de migrații ale unor grupuri străine, cum s-a susținut îndeosebi de P. Reinecke, G. Kraft și F. Holste. În legătură cu această problemă, în ceea ce privește depozitele de bronzuri din spațiul carpato-ponto-dunărean, pe care le cunoaștem mai bine, credem că nu pot fi eliminate cu totul cazurile de îngropări de asemenea depozite în urma unor mișcări mai mari sau mai mici de

¹ A. Vulpe, *Germania*, 59, 1981, 2, p. 428, recenzie pentru lucrarea lui M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sieheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens, Prähistorische Bronzefunde*, XVIII. 1, München, 1978.

² M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 26; Idem, *op. cit.*, *Prähistorische Bronzefunde*, XVIII. 1, p. 94.

³ Al. Vulpe, recenzia citată, p. 429.

⁴ W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, Römisch-Germanische Forschungen*, 29, 1968, p. 236 și urm.

populație, care au afectat acest spațiu în epocile bronzului și a Hallstattului timpuriu.

Aceste teze, ca și altele din prezentul volum sint reluate, în mod succint și convingător, în concluziile lucrării; din care rezultă că pentru înțelegerea cit mai aproape de realitate a fenomenului depozitelor, este absolut necesar să se cunoască, pe cit posibil, toate detaliile privind condițiile lor de găsim, precum și particularitățile obiectelor respective, inclusiv patina, dimensiunile, secțiunile, urmele de folosire, structura spărturilor ș.a.

De asemenea, pentru determinarea semnificației, profană sau sacră, și a cronologiei acestor descoperiri se impune să se utilizeze un număr mai mare de procedee de cercetare, în legătură unele cu altele, ca de ex. : statistica combinatorie, analize tipologice și cantitative și comparația cu cronologia mormintelor, cu toate că grupele cronologice ale depozitelor nu corespund totdeauna cu acelea ale mormintelor.

În încheiere se arată contextul în care, după autoare, depozitele de bronzuri din zona cercetată, îndeosebi din Bronzul târziu, pot fi utilizate pentru interpretări istorice, punindu-se accentul în interpretarea ascunderii lor pe cauze de ordin local și nu pe fenomene, care ar fi afectat în același timp mari părți din Europa.

Volumul este însoțit de 22 figuri în text, reprezentând diferite obiecte, tabele cantitative și sinoptice, secțiuni de bare-brățări, hărți ale depozitelor, morminte și descoperiri izolate, planuri de necropole și diagrame cu curba frecvenței depozitelor din 10 în 10 ani și chiar pe ani.

La acestea se adaugă, în anexe, 20 liste ale grupelor de depozite din zona studiată și cu analogii în regiunile vecine; 20 liste ale hărților de răspindire a depozitelor și ale principalelor tipuri de obiecte de bronz (ace, topoare, săbii și vîrfuri de lance în mlaștini; săbii, pumnale și topoare sub pietre sau în crăpături de stînci) și a mormintelor din epoca bronzului; abrevierile pentru literatură, indicele de locuri, în care, pe lângă paginile respective din primul volum se menționează și numerele depozitelor din volumul al doilea; 30 hărți de răspindire la listele explicative de mai sus, precum și opt tabele sinoptice cu elemente de statistică combinatorie.

Atît textul, cit și materialul ilustrativ însoțitor, fac ca acest volum, întocmit de autoare după ani de cercetări asidui pe baza unei metodologii corespunzătoare stadiului actual al cercetărilor, să fie considerat, pe drept cuvînt, de referință pentru toți cei care se interesează de problema depozitelor de bronzuri, nu numai din zona cercetată, ci și pentru alte teritorii ale Europei, în care această categorie de descoperiri este bine reprezentată.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

FRAUKE STEIN, *Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland*, vol. 24, seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, ed. Rudolf Habelt, Bonn, 1979, 279 și 127 pl.

Volumul, conceput în formă de catalog al volumului anterior al aceleiași autoare, cuprinde în total 580 depozite din neolitic pînă în La Tène inclusiv, din care 418 din sudul Republicii Federale Germania (Baden—Württemberg, Bavaria, Hessen, Rheinland-Pfalz și Saarland) și 162 din teritoriile vecine (Franța : Alsacia—Lorena ; Austria : Austria Superioară, Salzburg și Vorarlberg ; Elveția : fără Tessin și din R. S. Cehoslovacia numai pentru Bronzul timpuriu : sudul și centrul Boemiei, nu complet). În această privință, este la ora actuală și va fi încă multă vreme cel mai complet Catalog al depozitelor din sudul Republicii Federale Germania, pentru care nu existau pînă la această apariție decît unele lucrări mai vechi limitate la anumite regiuni, faze și epoci, dintre care o mențiune aparte merită catalogul lui G. Behrens din 1916 relativ la depozitele din epoca bronzului din această zonă și din Alsacia-Lorena.

Pentru întocmirea acestui util instrument de lucru, autoarea, după cum a arătat în introducerea, s-a documentat mulți ani în literatura de specialitate, în actele locale ale muzeelor și comisiilor pentru protecția monumentelor istorice (din Baden-Württemberg și Bavaria, în rest fiind pierdute), precum și în colecțiile a 44 muzee din zona cercetată a Republicii Federale Germania, a 5 din Austria și a 10 din Elveția.

Aceste investigații i-au permis să stabilească cit mai exact, în măsura posibilităților, condițiile de găsim, inventarul și istoricul achiziționării depozitelor, precum și precizarea unor particularități ale obiectelor, care nu rezultau uneori din literatura consultată.

La acestea se adaugă desenele în număr destul de mare efectuate de autoare după piesele din muzee. În ceea ce privește acestea din urmă, mai mult de jumătate de depozite din Bronzul târziu, respectiv din Bronz D pînă în Hallstatt B₃ inclusiv, au fost desenate de autoare după originale.

După o introducere, scurtă dar utilă, sint prezentate depozitele sigure din neolitic pînă în La Tène inclusiv din sudul Republicii Federale Germania și regiunile vecine mai sus menționate, pe epoci, și în cadrul fiecăreia alfabetic, ocupînd, cum este și firesc, un loc aparte depozitele de bronzuri din Bronzul timpuriu și mijlociu (Bronz A—C) și târziu (Bronz D — Hallstatt B₃). În continuare sint descrise mai sumar, tot în ordine alfabetică, 81 de descoperiri îndoielnice, dintre care 31 din sudul Republicii Federale Germania (depozite nedatabile, cu locul de găsim nesigur sau apocrif și neverificabile) și 50 descoperiri, considerate greșit depozite, din aceeași zonă și teritoriile vecine, provenind din așezări și morminte.

Pentru fiecare depozit se menționează numărul de ordine al acestuia și numele localității (întîi al comunei și apoi al satului, cum se obișnuiește de către Comisiile locale pentru protecția monumentelor istorice), apoi condițiile de descoperire, inclusiv locul cît mai exact, istoricul achiziționării, dacă este necesar și conținutul numeric, în ordine funcțională, respectiv podoabe și elemente de port, arme, topoare, seceri și diferite ustensile, piese de harnașament, vase de bronz, deșeuri și resturile de materie primă.

În ceea ce privește descrierea pieselor, se indică dimensiunile părților esențiale, secțiunile și unele detalii de formă, tehnică, decor și conservare, care nu rezultă clar din desene sau lipsesc din literatură. În această privință prezintă interes aspectul patinei, care poate ajuta la reconstituirea conținutului depozitului; ruperile moderne sau din vechime, accidentale prin folosire, ori obținute în mod intenționat; rotunjirea muchiilor spărturilor ca o dovadă a folosirii în continuare a pieselor fragmentare; gradul de folosință; fațetarea brățărilor și a verigilor de picior prin purtarea în garnitură a acestor piese și urmele de foc.

În încheiere, pentru fiecare depozit este dată literatura respectivă, articole și lucrări de sinteză, în ordinea anilor de apariție, indicîndu-se paginile, notele și ilustrația privitoare la aceste descoperiri.

Meritul autoarei constă în faptul că s-a străduit, pe cît i-a fost în putință, să verifice informațiile din literatură prin cercetări personale în muzee și arhivele comisiilor locale pentru protecția monumentelor istorice. În acest fel, descoperirile respective au fost analizate în mod critic.

Volumul este însoțit de 127 planșe cu desene la scările 1/2 și 1/3, prezentînd detaliile și secțiunile necesare.

Catalogul acesta, ca și volumul privitor la depozitele de bronzuri din 1976 al aceleiași autoare, este indispensabil pentru cunoașterea depozitelor, îndeosebi din Bronzul tîrziu și Hallstattul timpuriu, din sudul Republicii Federale Germania și regiunile vecine. Clasificarea depozitelor sigure din acest spațiu, în Catalog, în două mari etape cronologice, Bronzul timpuriu și mijlociu (Bronz A—C) și Bronz tîrziu (Bronz D—Hallstatt B₃) și nu în funcție de fiecare perioadă în parte (Bronz timpuriu, mijlociu și tîrziu și Hallstatt A 1—2 și B 1—3) nu permite încadrarea cronologică mai exactă, numai cu ajutorul Catalogului, a descoperirilor respective. Pentru aceasta trebuie să se recurgă, în mod obligator, la volumul din 1976, ceea ce îngreunează, într-o anumită măsură, comparațiile cu descoperirile corespunzătoare din alte teritorii, în primul rînd al Europei centrale, est-centrale și sud-estice.

De altfel, după cum rezultă din volumul din 1976, autoarea este de acord cu perioadele și fazele mai sus menționate din periodizarea

epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu folosită de H. Müller-Karpe, W. A. v. Brunn și alți specialiști în acest domeniu.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, *La monnaie romaine chez les Daces Orientaux* (Bibliotheca Historica Romaniae. Monographies, XXIII), Edit. Acad., 1980, 312 p. + 21 pl.

Numărul impresionant de monede romane semnalate izolat sau în cuprinsul unor tezaure din spațiul dacic de la est de Carpați impunea tot mai mult necesitatea elaborării unei monografii care să valorifice, într-o sinteză unitară și cuprinzătoare, întreaga informație existentă, risipită în diverse cronici, note și studii de numismatică, sau în lucrări dedicate altor categorii de descoperiri. Sarcina realizării acestui deziderat și-a luat-o colegul V. Mihăilescu-Birliba, care, printr-o îndelungată și laborioasă activitate, a reușit să ne ofere o lucrare temeinică, consistentă și de o reală valoare. Înainte de toate subliniem adunarea și ordonarea întregului material existent, precum și importanța și varietatea problemelor selectate de autor pentru dezbateri, unele din ele depășind cadrul strict al cercetării numismatice, a căror implicații în istoria Daciei de dinainte și de după cucerirea romană la nordul Dunării de Jos este unanim recunoscută. Ceea ce a contribuit însă în chip hotărîtor la reușita lucrării sînt metodologia riguroasă de investigație, precum și integrarea spațiului dacic est-carpatic în sfera generală a circulației monedei romane, în imperiu și în afara lui, care a determinat o arie mai mare de cuprindere și o lărgire a cadrului de desfășurare a fenomenului numismatic.

Autorul și-a organizat materialul în opt capitole și două anexe: I — *Istoricul cercetărilor numismatice asupra monedei romane la est de Carpați* (p. 15—19); II — *Introducere asupra pătrunderii monedei romane la est de Carpați* (p. 20—43); III — *Moneda romană la est de Carpați pînă în anul 106 e.n.* (p. 44—74); IV — *Moneda romană în spațiul est-carpatic în secolele II—III e.n. (pînă la Aurelian)* (p. 75—206); V — *Moneda romană la est de Carpați în secolele IV și V e.n.* (p. 207—217); VI — *Falsificări și imitații de monede romane* (p. 218—221); VII — *Comerțul roman la est de Carpați* (p. 222—234); VIII — *Concluzii generale asupra monedei romane imperiale la est de Carpați* (p. 235—250); Anexa I — *Catalogul descoperirilor de monede romane imperiale la est de Carpați* (p. 251—290); Anexa II — *Catalogul descoperirilor de monede romane republicane în Moldova* (p. 291—297). La acestea se adaugă o prefață (p. 7—8), o listă de abrevieri (p. 9—14) și un indice de localități (p. 304—312).

Parcurgînd sumarul volumului, constatăm că autorul a pus la baza studiului său, a a cum este firesc, criteriul cronologic, aplicat consecvent, dealtfel,  i la elaborarea fiecărui capitol în parte. Demn de remarcat este faptul că, la stabilirea seriilor de tezaure, V. Mihăilescu-Birliba operează concomitent cu două criterii,  inind seama atit de monedele cele mai t rzii, din tezaure, cit  i de monedele cele mai vechi din cuprinsul lor, ceea ce i-a permis să facă unele observa ii deosebit de interesante. Spre exemplu, autorul constată că tezaurele care se încheie cu monede de la Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus  i Septimius Severus se împart în două grupe; prima din ele cuprinde tezaure în care se găsesc  i monede preneroniene, în special denari republicani  i din vremea lui Marcus Antonius, iar cea de a doua este alcătuită din tezaure în care cele mai vechi monede sînt din perioada Nero-Vespasian.

V. Mihăilescu-Birliba a sesizat că fondul majoritar de monede diferă la unele serii de tezaure. Astfel, în secolul I e.n., în tezaurele de dinainte de Nero, se constată o prezen   doar sporadică a denarilor de la Marcus Antonius, în timp ce la acelea postneroniene apariția lor este mult mai frecventă. De asemenea, în tezaurele încheiate cu monede de la Hadrian  i Antoninus Pius, autorul constată, pe de o parte, prezența unui număr ridicat de denari republicani  i de la Marcus Antonius (peste 50%), iar pe de altă parte că cea mai mare cantitate de monede romane imperiale este dată de emisiunile  mp ra ilor flavieni, precum  i de acelea ale lui Traian  i Hadrian (p. 78). Spre deosebire de acestea, autorul a stabilit că seriile de tezaure care se termină cu monede de la Marcus Aurelius, Commodus, Septimius Severus, Caracalla sau Alexander Severus au cantitatea cea mai mare de monede din perioada Traian-Marcus Aurelius  i, totodată, că procentajul denarilor republicani  i de la Marcus Antonius în aceste tezaure este în scădere accentuată, mai ales în seriile apar in nd  mp ra ilor de după Marcus Aurelius.

Prezentarea seriilor de tezaure cu toată structura lor,  nsum nd un mare volum de muncă, ne permite să verificăm permanent justetea concluziilor formulate.  n acest sens, cele 41 de tabele întregesc în mod fericit textul  i sînt de o mare utilitate pentru  n elegerea exactă  i rapidă a argumenta iei pe care autorul  si întemeiază opiniile.

V. Mihăilescu-Birliba, pentru a- i verifica singur unele concluzii,  i-a organizat separat analiza materialului numismatic, potrivit diferitelor categorii de descoperiri: a, tezaure găsite în afara perimetrului așezărilor dacice; b, monede izolate semnalate în afara așezărilor dacice; c, tezaure aflate în cuprinsul așezărilor dacice; d, monede găsite în a ez rile dacice; e, monede descoperite în necropole dacice. Compar nd toate aceste categorii de descoperiri, autorul a observat unecri trăsături comune, dar

 i unele deosebiri, sesizabile mai ales între tezaure  i monede izolate. Acest lucru ni se pare firesc, intrucit moneda izolată a putut pătrunde  i circula în tot teritoriul dacic, în timp ce fenomenul de acumulare  i de teaurizare, determinat de condi ii economice, politice  i militare deosebite, a fost limitat doar la anumite zone  i perioade. De asemenea, autorul a făcut interesante observa ii cu privire la circula ia monedelor în anumite perioade, în func ie de metalul din care au fost făcute (bronz, argint, aur).

Cele două anexe oferă întreaga informa ie  i bibliografie cu privire la descoperirile de monede romane republicane (Anexa II)  i de monede romane imperiale (Anexa I), constituind un excelent instrument de lucru la îndemina speciali tilor. Ele cuprind principalele informații,  i anume locul, data, condițiile de descoperire  i întreaga bibliografie, iar în cazul tezaurelor  i componen a lor.

Lucrarea mai cuprinde  i 21 planșe, dintre care 5 cu descoperiri de monede (pl. I-IV, XI), 10 cu obiecte romane  i vase de lut în care s-au găsit tezaure (pl. V-X, XII-XV), iar 6 reprezintă hărți cu r sp ndiri de monede  i tezaure.

Perioada îndelungată de pătrundere a monedei romane în spațiul dacic est-carpatic, pe care autorul a cuprins-o în totalitate pentru studiu, ca  i bog tia  i diversitatea materialului numismatic descoperit, au făcut ca în condițiile unui spațiu tipografic limitat, unele din problemele luate în discuție să nu poată fi analizate în cele mai mici detalii. Spre exemplu, aspecte ca cele referitoare la circula ia denarilor romani republicani  i de la Marcus Antonius la dacii liberi, prezența acestor monede în seriile de tezaure din secolele I  i II e.n., proveniența în cantit ti atit de mari a monedelor ce au intrat în compozi ia tezaurelor, precum  i data îngropării acestora, ar mai fi necesitat în continuare, pe lângă cele consemnate deja de autor,  i alte clarificări. Astfel, separarea tezaurelor din secolul I e.n.  n două grupe, corespunzătoare la două etape, una p n  către mijlocul secolului I e.n. (cu o prezența sporadică a denarilor de la Marcus Antonius)  i alta ulterioară  mp ratului Nero (cu un număr mai mare de denari de la Marcus Antonius) este foarte interesantă, dar r m ne deocamdată fără explica ie. Normal ar fi ca procentul mai mare de denari de la Marcus Antonius să se înregistreze la tezaurele de dinainte de Nero  i nu invers.

La fel, nu îndeajuns clarificată r m ne  i cauza pentru care, în cadrul aceleia i serii, unele tezaure de monede romane imperiale cuprind denari republicani  i de la Marcus Antonius, iar altele nu au în compozi ia lor asemenea monede. Departajarea făcută de autor acestor categorii de tezaure este cu totul îndreptătită. Cu toate acestea, părerea că „reparti ia în serii de tezaure de denari este puțin sigură dacă se face pe baza monedelor finale”  i, de asemenea,

presupunerea că „analiza și repartitia tezaurilor după monedele lor inițiale” ar da „rezultate mai conforme cu realitatea” (p. 109), nu sînt prea ușor de susținut.

Explicarea celor două categorii de tezaure menționate mai sus va trebui făcută în viitor. Pentru aceasta este necesar să se adîncească studiul circulației denarilor republicani și de la Marcus Antonius la dacii liberi, precum și al modalității de constituire la aceștia a tezaurilor monetare. Cu privire la acest ultim aspect, trebuie să se aibă permanent în vedere faptul că tezaurele au putut fi alcătuite în diverse moduri, ceea ce impune și o apreciere diferită a lor. Astfel, un tezaur a putut fi format din : a, stipendii (tot lotul primit la o anumită dată sau loturi mai mici primite la anumite intervale, ceea ce presupune și structuri diferențiate a loturilor); b, stipendii și monede adăugate ulterior (după încetarea stipendiilor), provenite din schimburi comerciale; c, acumulări treptate de monede obținute exclusiv din schimburi comerciale; d, loturi de monede acumulate cu prilejul expedițiilor de pradă.

Acestea sînt numai cîteva din posibilitățile prin care se putea face acumularea tezaurilor, chiar în cuprinsul aceleiași serii, pentru care și structura lor (mai ales în ceea ce privește moneda cea mai veche și repartitia pe emitenți a monedelor) este uneori atît de diversă. Prin urmare, pornind de la structura lor, ar fi necesar să se încerce o analiză a provenienței diferitelor părți componente din fiecare tezaur, cel puțin în linii mai generale la tezaurele mari, care ar permite ulterior și unele concluzii istorice de primă însemnătate.

Una din problemele asupra căreia autorul insistă mult în lucrare este datarea tezaurilor. Plecînd de la ideea că tezaurele din Moldova reprezintă părți din fondul monetar general existent într-o anumită perioadă, el formulează opinia că, în afara citorva excepții, „tezaurele de denari din teritoriile Europei neocupate de romani reflectă masa monetară în circulație în imperiu într-o epocă posteroară reformei lui Septimius Severus, dar care nu depășește mijlocul secolului III e.n., cînd are loc retragerea oficială a denarilor de către Traianus Decius” (p. 201). Bibliografia invocată, ca și argumentația folosită nu susțin însă decît parțial o asemenea părere. Dealtfel, dacă tezaurele de monede romane imperiale ar reflecta masa monetară în circulație din prima jumătate a secolului al III-lea, atunci structura lor ar trebui să fie destul de unitară. De asemenea, seriile de tezaure, pe care autorul își organizează întreaga analiză, ar trebui considerate doar un rezultat al hazardului. Prezența denarilor republicani și a acelor de la Marcus Antonius în seriile de tezaure cu ultima monedă din secolele I—III e.n. a dus la concluzia că ei ar fi fost în circulație în toată această perioadă. Dacă situația ar fi fost aceasta, atunci denarii republicani și de la Marcus Antonius ar fi trebuit să

se găsească, la fel ca și denarii romani imperiali, în cuprinsul așezărilor dacice din secolele II—III e.n. Absența lor, dimpotrivă, atestă faptul că, în secolele II—III e.n., ei nu mai făceau parte din masa monetară în circulație, ci doar din cea parte monetară teaurizată și care era supusă altor legi decît masa monetară în circulație. Mai greu de precizat este situația denarilor republicani și de la Marcus Antonius în secolul I e.n., dar se poate presupune, așa cum susține autorul, că aceste monede continuă să facă parte din masa monetară în circulație. Observațiile făcute mai sus duc la concluzia că masa monetară în circulație nu rămîne aceeași, ci se modifică treptat, monedele mai vechi fiind eliminate din circulație (și nu numai datorită legii lui Gresham !), locul lor fiind luat de altele noi.

În legătură cu tezaurele de denari romani imperiali, din anexa I și tabelele prezentate de autor rezultă că seriile mari de tezaure se încheie în general cu monede din secolul al II-lea al e.n. și din primul deceniu al secolului al III-lea, mai ales din vremea împăraților Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus și Septimius Severus. Spre deosebire de acestea, seriile din secolul al III-lea, ulterioare lui Septimius Severus, cuprind un număr foarte redus de tezaure și nu apar decît pînă în vremea lui Alexander Severus. O situație cu totul deosebită, bine scizată în lucrare, o arată descoperirile de monede izolate, bătute din argint sau bronz, aflate în cuprinsul așezărilor sau în afara lor. Autorul constată că ele nu dispar odată cu tezaurele, ci continuă să pătrundă în tot cursul secolului al III-lea, atestînd pentru această vreme o veritabilă circulație a monedei romane la est de Carpați.

Din constatările făcute mai sus nu rezultă însă că afluxul monetar cel mai mare în zona de la est de Carpați ar fi în secolul al III-lea al e.n. Dimpotrivă, seriile de tezaure sugerează că pătrunderea cea mai accentuată de monedă romană care se teaurizează în această zonă are loc, în general, în cea de a doua jumătate a secolului al II-lea, probabil ca urmare a stipendiilor masive plătite de romani dacilor liberi în intervalul de timp respectiv.

Pentru o înțelegere cît mai corectă, procesul de acumulare și de constituire a tezaurilor nu trebuie condiționat de fenomenul îngropării lor, care reprezintă o cu totul altă problemă. Acumularea și teaurizarea oferă date directe doar asupra perioadei (momentului) în care acestea au loc. Încheierea acumulării, indiferent de cauze și condiții, înseamnă și încetarea procesului respectiv, deci și a informației. Din acest punct de vedere, pentru fenomenul acumulării și perioada (mai îndelungată sau mai scurtă) în care acesta s-a desfășurat, nu mai are nici o importanță dacă tezaurul este îngropat imediat ce se încheie acumularea sau mai tîrziu : structura lui reflectă situația de dinainte de încheierea acumulării. Situația tezaurilor

de la Bozieni (1963) și Ripile, cu ultima monedă de la Vespasian, nu ni se pare suficient de clară. Firește, ele ar putea să reprezinte o situație ceva mai târzie decât perioada lui Vespasian. Pentru aceasta trebuie clarificată însă problema monedelor contrafăcute. În nici un caz nu le putem data mai târziu pentru faptul că au fost descoperite în așezări ale dacilor liberi, întrucât nu dispunem nici de o încadrare cronologică precisă a așezărilor respective și nici de raportul existent între tezaure și așezări. Nu este exclus ca așezările dacice de la Bozieni și Ripile să fi existat deja în a doua jumătate a secolului I e.n., și atunci prezența celor două tezaure în cuprinsul lor apare ca normală. De asemenea, ar mai fi posibil ca limita cronologică inferioară a celor două așezări să se plaseze la începutul secolului al II-lea, când au putut fi ascunse și tezaurele. O datare mai târzie decât aceasta nu este posibilă cu dovezile existente.

O discuție mai largă s-ar putea face asupra modalităților de acumulare a unui tezaur, cu formularea unor aprecieri foarte interesante. Spre exemplu, tablele XIV și XXIV prezintă o serie de 64 tezaure cu ultima monedă de la Marcus Aurelius. Tezaurul de la Grădiștea de Munte are o structură total diferită de aceea a celorlalte 63. Ne atrage atenția numărul mare de denari republicani și de la Marcus Antonius (circa 76,63%), pentru care își găsește o asemănare doar în tezaurul de la Prăjești (numai denari de la Marcus Antonius, circa 74,89%). În tezaurul de la Grădiștea de Munte apar destul de mulți denari și de la Augustus (19 piese, 2,42%), care sînt foarte rari în celelalte tezaure din serie. Dar ceea ce atrage mai mult atenția este absența totală a monedelor din vremea împăraților Nerva, Traian, Hadrian și Antoninus Pius, așadar dintr-un interval de circa șapte decenii, după care, mai apare doar o singură monedă din anul 164. V. Mihăilescu-Birliba sesizează absența monedelor din acest interval, arătînd că este inexplicabilă (p. 85). Observațiile făcute mai sus atestă că, prin structura sa, tezaurul de la Grădiștea de Munte nu se încadrează în seria tezaurelor de la Marcus Aurelius. În același timp, dacă se face abstracție de moneda din vremea lui Marcus Aurelius, atunci tezaurul de la Grădiștea de Munte se integrează perfect, prin structură și moneda finală (Domitianus), în seria tezaurelor din a doua jumătate a secolului I e.n. Prin urmare, dacă moneda de la Marcus Aurelius nu este un adăos ulterior descoperirii, avem de a face cu un tezaur constituit în a doua jumătate a secolului I al e.n. (ultimele monede de la Domitianus), la care, după o perioadă de circa șapte decenii, s-a mai adăugat o monedă datînd din anul 164 e.n. Cazul, deși semnificativ, nu trebuie totuși generalizat în nici un fel. El confirmă însă temeiul justificat al autorului de a studia tezaurele și în funcție de structura lor. De asemenea, el sugerează necesitatea unei analize profunde a structurii fiecărui tezaur în parte.

Dealtfel, și alte tezaure se găsesc într-o situație asemănătoare, printre acestea aflîndu-se și acelea de la Arva, încheiat cu o monedă de la Antoninus Pius (tabelul XIII) și de la Satu Mare, cu ultima monedă de la Alexander Severus (tabelul XXVIII).

În ceea ce privește data îngropării tezaurelor, deși nu exclude posibilitatea ca acțiunea să se fi petrecut fie în momentul în care dacii liberi au intrat în posesia numerarului, fie sub presiunea expedițiilor militare, autorul înclină să acrediteze opinia că, cel mai plauzibil, fenomenul a putut avea loc la sfîrșitul culturii carpice (p. 246). Prin urmare, ar însemna că tezaurele respective au fost îngropate către sfîrșitul secolului al III-lea al e.n., ceea ce ni se pare greu de acceptat. Ca bunuri de mare valoare, tezaurele au fost întotdeauna păstrate în locuri secrete, atît în timpul, cît și după încheierea perioadei de acumulare. Păstrarea tezaurului într-un loc ascuns nu se făcea așadar doar în cazuri de pericole iminente. Securitatea lui trebuia să fie asigurată indiferent de situația de moment internă și externă, mai liniștită sau mai puțin liniștită. Dacă locul de păstrare se afla o vreme în interiorul locuinței sau a unei construcții anexe, iar după aceea tezaurul era ascuns în pămînt, ori, pentru mai multă siguranță, chiar de la început era îngropat, nu are vreo importanță. Pentru aceste motive considerăm că, în afara unor excepții posibile, cum sînt tezaurele de la Arva, Grădiștea de Munte și Satu Mare, marea majoritate a tezaurelor au fost îngropate, în general, la puțină vreme după constituirea lor, în ordinea succesiunii normale a seriilor (inclusiv a tezaurelor în cadrul fiecărei serii), care reprezintă etape principale de acumulare și de tezaurizare. De aici rezultă și importanța deosebită a seriilor succesive de tezaure pentru reconstituirea istorică a perioadei respective.

Analogia permanentă a seriilor de tezaure din Moldova cu acelea din celelalte regiuni ale Europei, pentru a desprinde și concluziile ce rezultă de aici, este mai mult decât binevenită. Ea atestă unele trăsături comune, dar și anumite deosebiri, ceea ce scoate în evidență și particularitățile pătrunderii și circulației monedei romane în regiunile dacice de la est de Carpați. O comparație pe zone mai restrînse (și nu una globală), fie din interiorul, fie din afara imperiului, ar fi permis totuși unele nuanțări, atît în ceea ce privește asemănările, cît și diferențierile.

În cuprinsul monografiei s-au strecurat și unele erori, care însă nu sînt de natură să modifice concluziile autorului. Menționăm cîteva exemple: piesele de harnașament de la Săbăoani nu sînt lucrate din fier (p. 229), ci din bronz, fiind placate și cu foiță de argint; Medeleni nu este localitate, ci doar un punct din raza localității Cucorăni; așezarea de la Birlad — Valea Seacă, din care provine moneda de la Filip Arabul, nu datează din secolele II—III (tabelul XXXVII), ci din secolul IV e.n.; moneda

din anul 354 e.n. de la Izvoare nu a fost găsită izolat (tabelul XLI), ci într-o așezare de tip Sintana de Mureș; unele localități cu descoperiri de tezaur și monede romane imperiale de pe hărțile date în planșele XVII—XXI sînt indicate cu greșeli.

Lucrarea ce o recenzăm tratează multe aspecte la care ar merita să ne oprim atenția. Am putea menționa, spre exemplu, problemele referitoare la căile și etapele de pătrundere a monedei romane la dacii liberi, circulația monetară și acțiunea de teaurizare la dacii liberi, falsurile și imitațiile după moneda romană, raporturile comerciale dintre dacii liberi și romani și trecerea în secolele IV—V e.n. de la circulația monetară spre economia naturală, asupra cărora autorul se oprește stăruitor, aducînd contribuții de substanță.

Monografia elaborată de V. Mihăilescu-Birliba are o calitate mai rar întîlnită la lucrările de acest gen. Ea cuprinde nu numai material informativ existent la data elaborării, ci și prelucrarea acestuia (tabele cu descoperiri din Moldova și tabele comparative pentru alte zone, toate oferind și structuri de tezaur) la un nivel care îl face accesibil pentru interpretare oricărui specialist din domeniul istoriei, chiar și acelora care nu au preocupări speciale de numismatică. Metodologia riguroasă folosită, organizarea analizei tezaurilor potrivit seriilor stabilite după monedele finale, analiza paralelă a tezaurilor și a monedelor izolate, comparația permanentă a descoperirilor de tezaur din Moldova, cu acelea din celelalte regiuni ale Europei, studierea monedei romane în directă legătură cu evoluția economică și politică a imperiului, analiza implicațiilor istorice ale pătrunderii monedei romane la populațiile libere aflate în preajma frontierelor romane, anexele cu toate descoperirile din Moldova și bibliografia la zi și, în sfîrșit, publicarea într-o limbă străină de largă circulație, sînt numai cîteva dintre calitățile pe care le intrunește cartea lui V. Mihăilescu-Birliba. Ea poate fi considerată o reușită deplină, o lucrare ce face reale servicii cercetării numismatice românești, putînd fi alăturată, prin valoarea sa, tuturor realizărilor de prestigiu din străinătate.

Editura Academiei ne-a oferit, așadar după mai bine de un deceniu, o a doua monografie din domeniul numismatice. Succesul deplin al primei monografii (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1973), ca și al aceleia elaborată de V. Mihăilescu-Birliba, la care ne-am referit aici, sînt un temel mai mult decît justificat de a se acorda mai mult spațiu editorial monografiilor și sintezelor din acest domeniu. Dealtfel, ținînd seama de numărul foarte mare al descoperirilor de monede romane apărute între timp în Moldova, ne exprimăm speranța că autorul și Editura Academiei au în vedere publicarea într-un viitor nu prea îndepărtat a unei noi ediții a acestei prestigioase monografii, în care

se pun în valoare numeroase și importante mărturii istorice despre legăturile neîntrerupte ale dacilor liberi cu romanii.

ION IONIȚĂ

EVA KOLNÍKOVÁ, *Rímske mince na Slovensku*, „Ars slovaca antiqua”, Tatran, Bratislava, 1980, 116 p. (inclusiv 70 fig.).

De mai mult timp, sub egida Academiei Slovace, în cadrul unei serii de „artă antică”, s-a inițiat publicarea celor mai reprezentative monumente de artă veche găsite pînă acum pe teritoriul Slovaciei. După cum reiese din volumele apărute pînă în prezent, pe de-o parte se urmărește scoaterea în evidență a calităților estetice pe care le includ obiectele respective, iar pe de alta, face posibilă prezentarea, într-o formă accesibilă, a unor date strict științifice despre aceleași categorii de materiale. Editate în condiții grafice de excepție (format elegant, suprapert color, hîrtie cretată, tipar înalt și numeroase și excelente planșe color sau alb-negru), cu rezumate trilingve, și în redactarea comentariilor beneficiind de aportul celor mai autorizați specialiști, cele 10 tomuri de pînă acum (inclusiv, cel de față) — deși nu de mari dimensiuni —, s-au impus atenției lumii științifice și tuturor acelora atrași de antichități și de latura artistică înglobată în acestea.

Prezență deosebit de activă în numismatica slovacă a ultimelor două decenii, Eva Kolníková, autoare a numeroase studii și articole privind monedele celtice, dacice și romane din Slovacia — printre care și un alt volum, din aceeași serie, despre moneda celtică (*Keltské mince na Slovensku*, 1978) —, și redactor la *Slovenská numizmatika*, dă dovadă și cu această ocazie de un înalt profesionalism și capacitate de sinteză.

După o scurtă, dar completă, prezentare și caracterizare a epocii romane din Slovacia (secolele I—IV), este înfățișat tabloul etno-cultural al teritoriului în discuție, scoțindu-se în evidență rolul monedei în elucidarea diferitelor aspecte ale relațiilor Imperiului roman cu triburile din această zonă. De aceea, în chip justificat este întreprinsă și o consistentă incursiune în monetăria republicii și apoi a imperiului, relevîndu-se dubla însemnătate, sub care ni se înfățișează banii Romei: prin rolul lor economico-financiar, dar și acela de opere artistice sau cu semnificații istorice. În legătură cu aspectele reliefate mai sus, cercetătoarea slovacă insistă atît asupra rolului artistic formativ și de unificare stilistică, care se realizează în viața provinciilor prin intermediul monedelor, cît și asupra rolului jucat de acestea în propaganda

oficială a republicii și, mai târziu, a imperiului. În acest sens, unele tipuri monetare reprezintă documente legate direct de istoria unor populații locale, după cum reiese din legende sau personificările existente. De altfel, Slovacia este strins conexasă la evenimentele timpului, ilustrate în monetăria romană, un exemplu concludent fiind sestertul lui Hadrianus emis cu prilejul trecerii Dunării de către legiuni și confirmând participarea împăratului la această expediție (118 e.n.). Plină de semnificație este și moneda de bronz (sestert) din 140—144 e.n., aparținând lui Antoninus Pius, care are pe revers legenda REX QVADIS DATVS și scena încoronării de către împărat a noului rege quad. Și alte monede, bătute de Marcus Aurelius sau de Carinus, reflectă de asemenea noi evenimente, care atestă intrarea teritoriului Slovaciei actuale în sfera intereselor imediate ale imperiului.

De un interes aparte se bucură și problema apariției și circulației monedei romane la nordul Dunării mijlocii, cu care ocazie Eva Kolníková reia demonstrația, potrivit căreia primele monede romane din această zonă sînt din vremea lui Augustus, cînd se pot data și cele dintîi contacte regulate cu lumea romană, toate acestea, probabil, fiind de pus în legătură cu expediția condusă de către Tiberius, la hotarul dintre cele două cre și înainte de ofensiva contra regatului lui Marobudus.

Acumulările monetare, cauzate de diferiți și de multe ori surprinzători factori, depind de nivelul economic și social al populației autohtone din diverse zone și perioade, de intensitatea comerțului, de starea de război sau de liniște, de reformele monetare, de situația economică și politică a imperiului etc. Toate acestea pot ușura explicarea monedelor găsite, majoritatea tezaurelor aparținînd, potrivit opiniei autoarei, epocii dinainte și din timpul „războaielor marcomanice”, cum sînt, de exemplu, marile depozite de la Prěsov (195 denari republicani și imperiali, de la Nero pînă la Lucius Verus) și Vyškovce nad Ipl'om (1067 denari de la Nero la Antoninus Pius). Însă, descreșterea cantitativă graduală a monedelor romane descoperite în Slovacia, oglindește defensivă imperiului în fața migrațiilor, ca și declinul său pe plan intern, tezaurul de la Biňa (108 solidi de la jumătatea secolului V) ilustrînd acest inevitabil sens al istoriei Imperiului roman.

Pe lângă cele expuse sumar mai sus, remarcăm expunerea clară, completă (fără a fi încărcată de ne semnificative detalii), cu o eleganță care o face atrăgătoare pentru numismat, dar și pentru nespecialist, dînd noi valențe acestei reușite a cercetătoarei din Nitra, ca și a numismaticii slovace.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

HELMUT ROTH, *Kunst der Völkerwanderungszeit*, mit einem Vorwort von K. Böhner und Beiträgen von B. Arrhenius, E. Bakka, V. Bierbrauer, H. W. Böhme, R. L. S. Bruce-Mitford, K. Düwel, H. Friesinger, E. Garam, G. Haseloff, O. von Hessen, K. Horedt, O. Klindt-Jensen, G. Koenig, I. Kóvrig, J. Lafontaine-Dosogne, A. Peroni, M. Schulze, L. Trümpelmann u. D. M. Wilson, *Propyläen Kunstgeschichte*, Supplementband 4, Propyläen Verlag, Frankfurt a. M. — Berlin — Wien, 1979, 352 p., 57 fig., 320 pl.

La inițiativa prof. dr. H. Roth de la Universitatea din Marburg s-au alăturat numeroși specialiști din R.F.G., precum și din Anglia, Austria, Belgia, Danemarca, Italia, Ungaria și Suedia, care împreună au elaborat o monumentală monografie despre arta epocii migrațiilor. Lucrarea cuprinde două mari părți, *Kunst der Völkerwanderungszeit* (Arta epocii migrațiilor) (p. 11—98) și *Dokumentation* (Documentare) (p. 101—323), la care se adaugă lista prescurtărilor (p. 327—333), bibliografia (p. 334—345), un tabel general cu cronologia și evoluția stilurilor în zona germană, între anii 200 și 850 (p. 346), un indice (p. 347—351), o listă cu proveniența ilustrației (p. 352) și ilustrația propriu-zisă, formată din 57 figuri, 320 planșe și 6 hărți în text, nenumerate.

Într-o scurtă introducere (p. 11—16), K. Böhner face un istoric al cercetării, arătînd în final că pînă în prezent au fost studiate încadrarea cronologică, evoluția, faciesurile regionale și influențele reciproce dintre diferitele grupe de descoperiri, precum și importanța artei în cadrul general al istoriei culturii din epoca migrațiilor (p. 16).

Prima parte a monografiei cuprinde cinci capitole, dintre care primele trei sînt semnate de H. Roth (p. 17—85), al patrulea de către G. Haseloff (p. 85—92), iar ultimul de K. Düwel (p. 93—98).

În primul capitol, intitulat *Historische und Kulturgegeschichtliche Voraussetzungen* (Condiții istorice și cultural-istorice) (p. 17—42), H. Roth analizează condițiile în care se dezvoltă arta epocii migrațiilor. El consideră că în arta epocii migrațiilor, ca fază de trecere de la antichitate la evul mediu, se face simțită prezența următoarelor patru componente etnice de bază: germanii de est (înainte de toate burgunzi, goți, gepizi și vandali), germanii de vest (în principal longobarzi, suebi, alamani și franci), popoarele călarețe din est (huni, avari, maghiari) și statul roman târziu. Autorul stăruie la început mai mult asupra relațiilor dintre romani și germani în provinciile de nord ale Imperiului roman, fără de care nu ar putea fi înțeleasă arta epocii migrațiilor la popoarele germanice. Influența romană în regiunea germanilor liberi se manifestă în forme variate, de la importuri și imitații ale acestora pînă la prelucrarea originală a

modelelor romane. H. Roth prezintă răspindirea unor tehnici decorative romane (ca, spre exemplu, granulația, filigranul și tehnica *Niello*) la germanii liberi, până în Scandinavia, precum și prezența la aceștia chiar a unor meșteri romani. De asemenea, sînt discutate centrele de iradiere, precum și căile de pătrundere spre lumea germană a obiectelor de artă și a tehnicilor decorative romane. În sfîrșit, autorul analizează problema provenienței metalelor și a pietrelor prețioase, ca și situația artizanului în structura vieții sociale a germanilor.

Capitolele următoare, al doilea și al treilea, sînt dedicate de H. Roth analizei propriu-zise a artei epocii migrațiilor în secolele IV—VII; capitolul al doilea tratează aproximativ intervalul dintre anii 300 și 450, iar cel de al treilea perioada dintre anii 450 și 700.

În capitolul al doilea, despre *Der ältere Völkerwanderungsstil* (Stilul vechi al epocii migrației popoarelor) (p. 42—58), H. Roth examinează mai întîi situația din primele secole de contacte mai strînse între romani și germani (III—IV e.n.) și preluarea stilului figurativ (aproximativ între anii 275 și 350) de către aceștia din urmă. Concluziile sale cu privire la acest aspect al problemei precizează, între altele, că arta figurativă nu se întîlnește la germani înainte de secolul al III-lea, că preluarea primelor modele romane este de observat în compoziția liberă de frize cu animale și în scenele de luptă de animale, că există două centre cu legături strînse între ele (centrul de ateliere nord-germanic și altul — pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea — sud-germanic, cu influențe evidente din partea nomazilor călărăreți) și că reprezentările de animale se leagă de religia sau de magia germanilor. De asemenea, autorul se ocupă în acest capitol și de stilul militar roman tîziu și derivatele sale în lumea germanică (aproximativ între anii 350 și 450), analizînd tehnica, motivele ornamentale, zonele de răspîndire, etapele cronologice și variantele regionale.

Capitolul al treilea, intitulat *Der jüngere Völkerwanderungsstil* (Stilul tîziu al epocii migrației popoarelor) (p. 58—85), tratează începuturile ornamentului abstract vegetal și animalier (stilul Nydam), stilurile I (ornamentul animalier germanic) și II (stilul Vendel), stilul figurativ din secolul al VII-lea, precum și stilul polierom din pietre prețioase. Acest capitol se încheie cu o privire de ansamblu asupra tendințelor de bază ale artei epocii migrațiilor în zona germanică.

Delimitarea celor două perioade (300—450 și 450—700) din evoluția artei epocii migrațiilor a fost făcută în funcție de poziția acesteia față de arta romană. Astfel, în prima perioadă, arta la germani era într-o foarte mare măsură tributară artei romane, pe cînd în cea de a doua, așadar de pe la mijlocul veacului al cincilea, chiar dacî s-a format pe temelia artei romane și mai conține încă unele elemente ale acesteia, ea ajunge la o dezvoltare proprie.

În capitolul al patrulea, *Die Kunst der insularen Mission auf dem Kontinent* (Arta misiunii insulare pe continent) (p. 85—92), G. Haseloff prezintă sintetic desfășurarea misiunii anglo-saxone de creștinare pe continent, dînd mai bine de un veac (din a doua jumătate a secolului al VII-lea și pînă către sfîrșitul celui următor) și care a avut drept consecință și difuziunea artei insulare la populația de pe continent supusă convertirii religioase.

În sfîrșit, capitolul al cincilea, despre *Die Runendenkmäler der Völkerwanderungszeit* (Monumentele runice ale epocii migrației popoarelor) (p. 93—98), semnat de K. Düwel, tratează despre apariția scrierii runice la germani, precum și despre caracterul magic al unor inscripții runice din faza mai veche.

Cea de a doua parte a monografiei cuprinde mici studii, pe probleme, și catalogul pieselor ilustrate în planșe. Trecerea în revistă a acestor studii arată cel mai bine domeniile spre care și-a îndreptat atenția H. Roth la alcătuirea volumului. În ordinea prezentării lor, studiile respective discută următoarele teme: *Bizanț*, p. 103—107 (J. Lafontaine-Dosogne), *Sasanizii*, p. 107—120 (L. Trümpelmann), *Goții la Marea Neagră*, p. 121—126 (B. Arrhenius), *Germanii de est în zona Dunării*, p. 126—133 (I. Kovrig), *Germanii de est în bazinul carpatic și la Dunărea de Jos*, p. 133—140 (K. Horedt), *Vizigoții*, p. 140—152 (G. G. Koenig), *Ostrogoții în Italia*, p. 153—163 (V. Bierbrauer), *Longobarzii în Pannonia și în Italia*, p. 164—179 (O. von Hessen și A. Peroni), *Avarii*, p. 179—185 (É. Garam), *Slavii*, p. 185—191 (H. Friesinger), *Germanii în Germania Liberă și în nordul Galliei*, p. 191—203 (H. W. Böhme), *Saxonii și frizienii*, p. 203—206 (H. W. Böhme), *Anglo-saxonii*, p. 201—222 (R. L. S. Bruce-Mitford și D. M. Wilson), *Irlanda*, p. 223—243 (G. Haseloff), *Germanii de nord în vestul Scandinaviei*, p. 243—254 (E. Bakka), *Germanii de nord în estul Scandinaviei*, p. 254—265 (B. Arrhenius), *Nordul în perioada carolingiană*, p. 266—269 (O. Klindt-Jensen), *Francii*, p. 269—289 (M. Schulze), *Alamanii*, p. 289—302 (M. Schulze), *Burgundii*, p. 302—309 (M. Schulze), *Turingii*, p. 309—315 (H. W. Böhme), *Baiuvarii*, p. 315—323 (M. Schulze).

În ansamblul ei, prima parte a monografiei pe care o discutăm aici oferă specialistului o imagine sintetică a evoluției artei în epoca migrațiilor. Originea, răspîndirea, cronologia și răspîndirea diverselor stiluri din perioada respectivă au fost examinate cu competență și încadrate judicios în contextul istoric, folosindu-se cu discernămint și cele mai valoroase acumulări de pînă acum în acest domeniu. Autorul scoate bine în evidență faptul că arta germanilor în epoca migrațiilor se formează în principal pe fondul artei romane, față de care rămîne tributară secole de-a rîndul. Dealtfel, chiar în introducere, K. Böhner scrie: „S-a făcut dovada că această artă (a germanilor), care a devenit cunoscută aproape în totalitate prin piesele de podoabă din inventarul mormin-

telor, nu s-a născut cumva din propria rădăcină în Germania liberă și s-a dezvoltat acolo continuu, ci că ea a primit principalele impulsuri din industria artei romane târzii. Din modificarea originală a elementelor de podoabă romane târzii a rezultat chiar realizarea ei aparte, decorul animalier vechi germanic. Pe lângă aceasta, arta germanică din epoca migrațiilor a primit și puternice influențe din Asia Centrală și Bizanț, ca și din spațiul mediteranean” (p. 16).

Partea a doua, de documentare, cuprinzând 22 de studii speciale, aprofundează de fapt problemele tratate în prima parte. Studiile respective au menirea de a clarifica diversele aspecte regionale și cronologice ale artei epocii migrațiilor.

Monografia *Kunst der Völkerwanderungszeit* este o lucrare de mare întindere, care, în afară de evoluția artei, abordează indirect o mare varietate de probleme din sfera vieții economice, sociale și politice. Tocmai această largă cuprindere de probleme oferă un cadru propice pentru a discuta unele aprecieri și nuanțări exprimate de autori în paginile volumului. O observație ce se impune de la început a fi făcută este aceea că titlul folosit de autor (*Kunst der Völkerwanderungszeit*) lasă să se înțeleagă o tratare generală a evoluției artei, la toate popoarele, cel puțin la cele europene. Conținutul cărții nu corespunde însă titlului, întrucât atât partea I-a de sinteză, cât și cea de a II-a de documentare, examinează aproape în exclusivitate arta în epoca migrațiilor la germani. În schimb, arta celorlalte popoare nu a fost tratată decât cu totul sumar și numai atât cât avea legături cu lumea germanică; includerea în cea de a II-a parte a unor mici studii despre Bizanț, sasanizi, avari, slavi, anglo-saxoni și irlandezi nu poate suplini această lipsă. Mai mult chiar, și arta populațiilor gotice din vremea migrației lor în estul Europei a fost prezentată foarte pe scurt (în partea de sinteză de la început lipsesc cu totul referirile la acest aspect). Pentru aceste motive considerăm că titlul cel mai potrivit ar fi fost eventual *Kunst der Germanen in der Völkerwanderungszeit*.

În aprecierile făcute asupra artei la germani în epoca migrațiilor, autorii au avut în vedere mai ales tehnica de execuție și motivele ornamentale de pe obiectele vestimentare, piesele de caracter creștin, armele și vasele de metal. Mult prea puțină atenție s-a acordat motivelor decorative de pe vasele de lut, atât de frecvente în fiecare stațiune arheologică. Desigur, o discuție asupra motivelor ornamentale tipice pentru ceramica germanică ar fi adus clarificări și în ceea ce privește moștenirea artistică proprie din perioada mai veche și până în epoca migrațiilor. Astfel, pe lângă ceea ce au împrumutat de la romani și de la alte popoare, s-ar fi adus dovezi și pentru ceea ce germanii au conservat și continuat din propria lor artă. De asemenea, autorii nu fac totdeauna distincția între ceea ce

vine la germani ca import (inclusiv a pieselor comandate de aceștia atelierelor romane) și ceea ce se produce de către germanii înșiși (în ateliere din mediul germanic, de către meșteri germani), ca imitații sau prelucrare originală a modelelor străine, de cele mai multe ori romane. Așadar, credem că era necesară o separare mai tranșantă, măcar acolo unde este posibil, între ceea ce este produs de către germani, fiind de inclus în arta germanică, și ceea ce este însușit de la alții de către germani și trebuie atribuit altor cercuri culturale. În sfârșit, în lucrare s-au strecurat și unele erori. Spre exemplu, goții nu pătrund în Transilvania în momentul retragerii aureliene (p. 30), ci la o dată mai târzie, iar orașul Sirmium nu se afla pe teritoriul actual al Ungariei (p. 25), ci în localitatea Sremska Mitrovica din Iugoslavia.

Ilustrația volumului, cuprinzând 320 planșe cu fotografii, 57 figuri cu desene și 6 hărți, este de o excelentă calitate, facilitând mult înțelegerea corectă a textului.

Monografia *Kunst der Völkerwanderungszeit*, elaborată de H. Roth, împreună cu contribuțiile altor 20 specialiști, reprezintă un nou stadiu de cercetare al artei epocii migrațiilor și se înscrie printre lucrările de certă valoare în domeniul respectiv. Varietatea problemelor discutate și soluțiile propuse de autori fac din această carte un adevărat tratat al disciplinei, în care specialistul găsește atât sinteza cât și amănuntul, deopotrivă necesare în activitatea de cercetare și de adâncire a cunoașterii. „Propyläen Verlag” a realizat o lucrare de înaltă finută editorială, pentru care merită cele mai bune aprecieri.

ION IONIȚĂ

VICTOR SPINEI, *Moldova în secolele XI—XIV*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1982, 383 p. + 58 fig.

Problemele legate de evoluția societății în spațiul românesc est-carpatic în primele secole ale celui de al doilea mileniu e.n. și de apariția statului feudal de-sine-stătător Moldova prezintă un interes deosebit nu numai pentru cercetătorii români, ci și pentru cei străini. Așa se explică faptul că asupra lor s-a revenit mereu, exprimându-se puncte de vedere interesante și nu rareori divergente. Informațiile scrise, destul de sărace și nu întotdeauna suficient de precise, n-au îngăduit multă vreme să se abordeze unele probleme importante și cu atât mai puțin să se ajungă la concluzii pe deplin acceptabile.

În stadiul în care se aflau cercetările, se impunea realizarea unei lucrări de sinteză nu numai pe baza tuturor izvoarelor scrise accesibile, ci și a altor surse de informație, dintre care

celor arheologice, tot mai bogate și elocvente, li se putea atribui un loc de seamă. Sarcina de a înfăptui această operă, foarte complicată, și-a asumat-o Victor Spinei, bine cunoscut prin contribuțiile sale în domeniul istoriei evului mediu timpuriu.

Moldova în secolele XI—XIV, lucrare structurată în patru capitole, cuprinde, de asemenea, scurte concluzii, o listă a studiilor apărute după încheierea redactării lucrării, un util indice onomastic și toponimic, un cuprinzător rezumat în limba franceză și un bogat material ilustrativ.

Capitolul introductiv a fost rezervat analizei izvoarelor — scrise și arheologice —, istoriografiei și, de asemenea, denumirilor atribuite spațiului est-carpatic în secolele XI—XIV. Autorul subliniază faptul că realizările istoriografiei românești și străine în problema evoluției societății românești sînt de valoare inegală, fapt care, desigur, explică demersul său științific. Denumirile sub care apare în diferite izvoare teritoriul cuprins între Carpați, Nistru, Marea Neagră și Dunăre au fost analizate cu atenția cuvenită, dat fiind faptul că ele reflectă, uneori, anumite realități etnice, de cele mai multe ori însă politice.

Cel de al doilea capitol a fost consacrat studierii realităților politice și sociale de pe teritoriul Moldovei din secolul al XI-lea pînă la marea invazie mongolă din anul 1241. Problemele care se pun în legătură cu această etapă sînt interesante și mai ales deosebit de complicate. Victor Spinei, deplin conștient de acest lucru, a căutat să pună în valoare toate datele documentare cunoscute pînă în prezent, ca și cele arheologice, trecindu-le prin filtrul unei strînse analize critice.

În prima parte a acestui valoros capitol este analizat, cu atenția cuvenită, cadrul politic din spațiul geografic amintit. Au fost urmărite raporturile dintre diferite populații stabilite pe teritoriul Moldovei și legăturile acestora cu Imperiul bizantin, un factor de mare importanță în acest spațiu geografic. Pornind de la analiza atentă a surselor scrise și arheologice, Victor Spinei aduce noi argumente în sprijinul părerii că invazia pecenegilor a avut ca urmare dizlocarea ulicilor și tiberților și de aceea ideea unei stăpîniri kievene și apoi haliciene asupra teritoriului Moldovei în secolul al XII-lea, neavînd un suport științific, trebuie abandonată, hotarele sudice ale Rusiei haliciene nedepășind Ușița și Kucelminul.

Sînt abordate, de pe aceeași poziție critică, problemele legate de stăpînirea cumanilor în spațiul est-carpatic, ca și cele aflate în conexiune cu extinderea stăpînirii cavalerilor teutoni și propaganda catolică.

De abia după ce a trasat acest cadru, autorul a considerat că poate să se oprească mai îndelung asupra evoluției societății locale pînă la invazia mongolă. Reanalizînd datele scrise, Victor Spinei ajunge la concluzia că

pînă la jumătatea secolului al XIII-lea teritoriul Moldovei nu era pentru contemporani o *terra incognita* și nici o *terra deserta*, ci era locuit de o populație sedentară, cu îndeletniciri agricole și pastorale. Ideea este fundamentată, de asemenea, și pe baza cercetărilor arheologice.

Cultura Dridu, atît de mult discutată în țară și peste hotare, ca și cultura Rădncăneni, din a doua jumătate a secolului al XI-lea și din secolul al XII-lea, legată genetic de cea dintîi — în studierea căreia autorul are contribuții personale — și care va trebui studiată și în viitor cu toată atenția, arată o continuitate a populației românești la est de Carpați.

Victor Spinei se oprește, valorificînd în primul rînd sursele arheologice, asupra îndeletnicirilor locuitorilor. Atenția sa se concentrează asupra culturii cerealelor, păstoritului, meșteșugurilor și comerțului, ignorînd însă alte îndeletniciri, printre care se numără viticultura și apicultura, pentru care există totuși unele date arheologice și lingvistice. Sînt pline de interes observațiile sale referitoare la evoluția meșteșugurilor, în special a olăritului, și asupra relațiilor comerciale. Autorul analizează cu atenție circulația monedei bizantine, ungurești și germane, dar și prezența altor materiale străine, trăgînd concluzii interesante și sigure asupra evoluției și intensității relațiilor de schimb întreținute de localnici.

Mai ales pe baza datelor arheologice, Victor Spinei sesizează existența unor diferențieri sociale și admite existența unor „căpetenii locale” în fruntea uniunilor de obști, insistînd asupra progreselor înregistrate pe planul organizării militare, indispensabile pentru apărarea împotriva acțiunilor agresive ale unor puternice state din zonă sau a populațiilor migratoare.

N-au fost ignorate problemele dificile legate de viața spirituală a locuitorilor și de organizarea lor religioasă.

Autorul n-a putut trece cu vederea prezența, mai mult sau mai puțin îndelungată, a triburilor nomade — pecenegi, uzi, cumani, berindei, chazari — în spațiul carpato-dunărean și, în legătură cu aceasta, relațiile stabilite între ele și autohtoni. Trebuie să admitem că pătrunderea acestor migratori în regiunile nord-dunărene „a provocat... mari perturbații în evoluția normală a societății românești”, dar relațiile cu localnicii n-au fost întotdeauna încordate. N-a fost ocolită spinoasa și mult controversata problemă a berladnicilor și brodnicilor, pe care autorul îi consideră, după părerea noastră cu bună dreptate, nomazi de origine turanică.

Un capitol consistent — al treilea — a fost consacrat studierii istoriei spațiului cuprins între Carpați, Nistru, Marea Neagră și Dunăre de la marea invazie mongolă din 1241 pînă la jumătatea secolului al XIV-lea. Ca și pentru capitolul precedent, Victor Spinei a considerat necesară schițarea cadrului politic creat prin invazia mongolă din 1241. A fost, mai întîi,

urmărită, în liniile sale esențiale, în general cunoscute, marea expediție condusă de Batuhan – care avea să întâmpine și rezistența românilor – încununată cu victoria de la Mohi asupra armatelor lui Bela al IV-lea. Autorul e de acord cu ideea că retragerea tătarilor din Europa centrală și de sud-est a fost determinată nu numai de moartea lui Ögödai, ci și de rezistența popoarelor europene. Se stăruie asupra mutațiilor produse în sud-estul continentului după marea invazie din 1241, subliniindu-se, între altele, turcizarea mongolilor din zonele apusene, detașate tot mai mult de centrul marelui lor imperiu, stoparea înaintării maghiare spre est, revitalizarea acțiunilor politice ale Bizanțului, expansiunea comercială a Genovei ș.a. Puncte de vedere noi, sau mai nuanțate și, oricum, veridice, apar cu privire la limitele și caracterul dominației tătarăști în zonele apusene ale stăpînirii lor. Trebuie reținută ideea că în anumite zone din nord-vestul Moldovei populația locală și-a păstrat autonomia, în vreme ce în alte regiuni, din sud și sud-est, s-a impus dominația mongolă. De asemenea, autorul a respins cu argumente documentare, cartografice și arheologice teza stăpînirii țarului Svetoslav în Dobrogea și la Cetatea Albă, ca și aceea a șubrezirii puterii tătarăști în timpul lui Özbäg.

În acest cadru politic, bine schițat, Victor Spinei urmărește evoluția societății locale pînă la jumătatea secolului al XIV-lea. Sint analizate cu atenția cuvenită realitățile etnice și demografice, utilizîndu-se izvoarele scrise, cele arheologice și toponimia. Datele, relativ bogate și variate, aduse în discuție conduc la concluzia continuității populației românești în spațiul est-carpatic și după invazia mongolă, admigrările din Maramureș, a căror amploare a fost adeseori exagerată, contribuind, după părerea autorului, „doar la întărirea elementului local de la răsărit de Carpații orientali”. Nu sint ocolite problemele legate de apariția unor grupuri alogene (germani, unguri, elemente orientale etc.) în spațiul est-carpatic și de conviețuirea lor cu autohtonii.

Disponînd de un material informativ, în special arheologic, mult mai bogat, Victor Spinei a reușit să ne dea o imagine mai cuprinzătoare pentru procesul de dezvoltare a economiei în secolul dominației tătarăști. În unele cazuri, de pildă în sectorul producției cerealiere și al creșterii animalelor domestice, a putut să ne ofere detalii deosebit de semnificative folosindu-se analizele atente ale metalelor, cerealelor, materialului osteologic etc. S-au analizat, cu aceeași atenție, diferite indelețniciri meșteșugărești, în special cele legate de reducerea și prelucrarea metalelor și olăritul.

Ni se oferă prea puține date asupra schimbului intern, dar informațiile documentare și materialele arheologice, mai ales cele numismatice, îi permit autorului să facă aprecieri clare asupra comerțului exterior, în legătură cu care analizează critic unele idei mai vechi

sau mai noi și aduce contribuții originale. Acesta este, de pildă, cazul cu rolul negustorilor genovezi și sași.

Apariția centrelor urbane a fost tratată cu prudența cuvenită, acceptîndu-se ideea că ea trebuie analizată în legătură strînsă cu evoluția demografică și economică, ca și cu capacitatea de organizare politică a localnicilor. Ar fi fost totuși utile (dealtfel și în capitolul precedent) unele considerații asupra evoluției arhitecturii locale. În evoluția transformărilor pe plan social din sinul societății românești, care a condus la apariția unor formațiuni politice feudale, s-a ținut seama de faptul că la nord de Răut și Bahlui și la vest de Siret nu s-a putut impune o stăpînire efectivă tătarăscă.

Autorul tratează cu atenția cuvenită probleme complicate ale vieții spirituale în spațiul est-carpatic, scoțînd în relief toleranța religioasă de care au dat dovadă tătarii, arătînd că, din punct de vedere confesional, localnicii depindeau, în anumite zone direct, în altele indirect, de patriarhia din Constantinopol. N-a fost ignorată nici „ofensiva” catolicismului, rezultatele acesteia fiind însă „puțin consistente”.

Victor Spinei consacră un capitol întreg, al patrulea, fundamentalei probleme a întemeierii statului feudal românesc de-sine-stătător la est de Carpați. Ca și în alte capitole, deja analizate, a fost mai întii schițat cadrul politic general din centrul și estul continentului nostru, subliniindu-se atît declinul puterii mongole cît și tendințele expansioniste ale Poloniei, Lituaniei și Ungariei sprijinite, uneori, de curia papală.

În acest cadru au fost discutate problemele legate de atitudinea adoptată de români în cursul conflictelor a căror consecințe posibile nu puteau să le scape. Oricum, amenințarea maghiară și prozelitismul catolic nu putea să nu trezească reacția, cel puțin la nivelul „fruntașilor” români dornici să edifice propriul lor stat de-sine-stătător. Succesele lituaniene și maghiare au fost examinate atît în lumina datelor scrise cît și a celor arheologice, ajungîndu-se la concluzia că stăpînirea mongolă s-a prelungit încă circa șase ani în sud-estul Moldovei după victoria lituanienilor la Sinie Vodî. Au fost aduse, de asemenea, argumente în sprijinul ideii că centrul stăpînirii principelui Dimitrie nu a fost în Dobrogea sau la Cetatea Albă, ci la Orheiul Vechi „care era un oraș prosper” și „centru de batere a monedelor” tătarăști.

Etapa hotărîtoare a procesului de constituire a statului feudal de-sine-stătător Moldova a început la jumătatea secolului al XIV-lea. Victor Spinei admite, cu bună dreptate, că, întocmai ca în Maramureș, au existat și la răsărit de Carpați cnezate de vale.

Reanalizînd izvoarele scrise, atît de frecvent aduse în discuție de specialiștii noștri, autorul emite puncte de vedere proprii sau corectează păreri mai vechi referitoare la conflictul dintre Ștefan și Petru, fiii lui Ștefan voievod,

la persoana și data venirii în Moldova a lui Dragoș „descălecătorul” și Bogdan, acesta din urmă reușind să grupeze în jurul său forțe locale opuse regalității maghiare. Este, de asemenea, urmărit procesul de unificare a formațiunilor politice militare în strinsă legătură cu îndepărtarea stăpînirii tătărăști care s-a produs după 1369.

Moldova în secolele XI—XIV reprezintă indiscutabil rodul unei munci pilduitoare, pasionante, al unui cercetător care a tins mereu spre o documentare exhaustivă. Pornind de la examinarea atentă a istoriografiei problemei, utilizînd cu mult discernămint critic diferite categorii de izvoare, Victor Spinei a reușit să ne dea o imagine veridică și dinamică asupra societății din spațiul cuprins între Carpații răsăriteni, Nistru, Marca Neagră și Dunăre din secolul al XI-lea pînă la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea.

Indicele onomastic și toponimic ușurează utilizarea lucrării, iar rezumatul consistent, în limba franceză, este indiscutabil de un real folos pentru cercetătorii străini.

Considerăm totuși că, punînd trimiterile în subsolul fiecărei pagini, autorul ar fi ușurat lectura. Nu putem încheia înainte de a remarcă sobrietatea și, în același timp, frumusețea expunerii care fac atrăgătoare această lucrare de referință pentru istoriografia noastră.

VASILE NEAMȚU

EUGENIA NEAMȚU, VASILE NEAMȚU și STELA CHEPTEA, *Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII. Cercetările din anii 1967—1976*, Edit. „Junimea”, Iași, 1980, 156 p. text + 7 p. anexe + 12 p. rezumat și indice.

În istoriografia contemporană cercetările privind apariția, evoluția și rolul orașelor în cadrul societății evului mediu, ocupă un loc important, dată fiind valoarea aparte a datelor pe care aceste forme superioare de organizare social-economică a așezărilor umane o au pentru înțelegerea unor numeroase aspecte ale istoriei vremurilor respective.

În legătură cu aceste probleme, datorită îndeosebi lipsei unor date științifice mai consistente, în ultimele decenii în istoriografia românească și străină au apărut unele teorii, potrivit cărora orașele medievale de pe teritoriul țării noastre, dar mai ales acelea din regiunile extracarpătice ale României, ar fi fost create din secolele XII—XIII, cu „cetățeni de împrumut” și că au rămas, multă vreme, în situația unor așezări în mare parte cu organizare străină, grefate în cadrul societății feudale românești. Printre exemplele cele mai des folosite

în argumentarea acestei teze s-a invocat adeseori cazul Sucevei și mai ales cele ale Siretului și Băii.

În acest context, pornindu-se de altfel și de la penuria informațiilor din documentele scrise ale vremii, în ultimele trei decenii, pentru clarificarea aspectelor amintite, s-au întreprins ample cercetări arheologice în unele din cele mai vechi și mai importante așezări urbane din Moldova, acumulîndu-se numeroase date noi, de o deosebită valoare științifică. Din categoria acestor obiective medievale, care au beneficiat de cercetări arheologice sistematice de mai mare amploare și cu rezultate deosebit de importante, se numără și orașul medieval Baia.

La Baia, săpăturile arheologice întreprinse cu începere din 1967 în sectorul „Biserica Albă”, au continuat apoi din 1968 și pînă în 1976 în sectorul „Parc” și au oferit, după cum s-a și presupus, nu numai un bogat și foarte interesant și variat material arheologic, ci și, ca urmare a coroborării cu alte surse de informare și cu rezultatele obținute în alte așezări urbane, soluții pentru o serie de probleme de bază ale istoriei orașului medieval moldovenesc, în general.

Rezultatele obținute ca urmare a săpăturilor întreprinse pînă în 1976, în vechiul oraș Baia, au fost prezentate exhaustiv într-un prim volum monografic care, prin valoarea și noutatea datelor arheologice, ca și a concluziilor istorice, poate fi considerat fără îndoială, o lucrare de referință în acest domeniu.

După un scurt cuvînt înainte, în introducerea lucrării autorii, analizînd stadiul atins în cercetarea istoriei orașului Baia de istoriografia românească și străină, scot în evidență că numeroase aspecte ale problemei formării și dezvoltării acestei așezări urbane erau, pînă nu demult, parțial sau deloc rezolvate.

Un succint capitol a fost consacrat prezentării situației geografice a zonei în care este situată Baia, descriîndu-se relieful și rețeaua hidrografică extrem de bogată, situația geologică (a resurselor minerale, mai ales), clima, vegetația și căile de comunicație. În directă legătură cu aspectele de mai sus, autorii au insistat, într-un alt capitol, asupra toponimiei din zonă, stăruînd mai ales asupra denumirilor de *Moldova* și *Baia*, cărora le subliniază semnificația și vechimea istorică.

O parte importantă a lucrării a fost rezervată descrierii săpăturilor arheologice, a stratigrafiei și a complexelor de locuire. Autorii arată că săpăturile de salvare din 1967, din sectorul „Biserica Albă” — impuse de extinderea cimitirului sătesc — au adus date importante pentru cunoașterea stratigrafiei, arhitecturii civile și îndeletnicirilor locuitorilor Băii de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și din prima jumătate a celui următor. Date mult mai prețioase au adus însă săpăturile sistematice, de mare amploare, din sectorul „Parc”, unde depunerile sînt foarte bogate, acoperînd o perioadă mai îndelungată, de la începutul secolului al XIV-lea pînă la

sfirșitul secolului al XVII-lea. Merită de subliniat faptul că autorii au putut să ne prezinte o imagine clară a complexelor de locuire dintr-un important cartier meșteșugăresc, profilat în special pe reducerea și prelucrarea metalelor, mai cu seamă a fierului și aramei. Ei s-au oprit cu multă atenție asupra trăsăturilor caracteristice ale arhitecturii de lemn descoperită în unele complexe de locuit, evidențiind concluzii de un deosebit interes, referitoare la legăturile indisolubile dintre locuințele țărănești și acelea orășenești din perioada evului mediu.

De asemenea, se subliniază că cercetările de la Baia au scos la iveală numeroase ateliere meșteșugărești, fântini, precum și două pavaje, bine datate pe bază de monede, construite la începutul domniei lui Alexandru cel Bun și, respectiv, în vremea lui Ștefan cel Mare.

Cel mai important și mai cuprinzător capitol este acela consacrat studierii și prezentării descoperirilor arheologice din cei zece ani de săpături arheologice. Pornind de la analiza acestor materiale, precum și de la datele oferite de documentele vremii, autorii ne prezintă o amplă și destul de completă imagine asupra ocupațiilor locuitorilor de la Baia. Au fost prezentate, mai întâi, unele îndeletniciri care, de regulă, caracterizează economia rurală (culesul, prisăcăritul, pescuitul, vinătoarea, creșterea animalelor domestice, cultivarea cerealelor, legumicultura, pomicultura), care nu lipsesc, după cum o dovedesc materialele arheologice descoperite, mai ales în sectorul „Parc”, nici în așezarea orășenească de la Baia. De asemenea, autorii au întreprins o analiză atentă și exhaustivă a îndeletnicirilor meșteșugărești care caracterizează, în general, activitatea orășenească în acest domeniu. În acest scop, s-au operat unele clasificări tipologice și s-au precizat elementele de încadrare cronologică. În felul acesta, au putut fi studiate, în evoluția lor, unele îndeletniciri importante pentru definirea trăsăturilor economice specifice unui asemenea oraș, cum sint mineritul, reducerea și prelucrarea metalelor, în special a fierului și a aramei. Bogăția materialului arheologic descoperit, toponimul *Baia*, ca și informațiile oferite de documentele medievale relevă cu pregnanță rolul însemnat deținut de acest sector al producției meșteșugărești în centru urban de la Baia. Pe lângă îndeletnicirile amintite, sint prezentate datele arheologice despre practicarea altor meșteșuguri, cum ar fi cel al prelucrării lemnului, pietrei, osului, cornului, pieilor, blănurilor, țesutului, croitoriei etc.

Un spațiu larg a fost acordat și meșteșugului olăritului, urmărindu-se, pe baza analizei unui material deosebit de bogat și variat, evoluția lui de-a lungul a nu mai puțin de patru secole. În felul acesta s-a putut ajunge la constatarea că procesul de transformare a olăritului în meșteșug specializat s-a petrecut în secolul al XIV-lea. De asemenea, s-a putut preciza că ceramica cenușie, aparținând colo-

niștilor, nu apare la Baia decît începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În legătură cu produsele meșteșugarilor olari s-a insistat și asupra cahlilor de sobă, alcătuiindu-se o clasificare amănunțită.

Succinte, dar deosebit de utile capitole au fost consacrate circulației monetare medievale, destul de intensă în perioada secolelor XIV—XVII, precum și unor elemente de cultură medievală urbană.

Autorii sint de părere că, în stadiul actual al cercetărilor, nimic nu pledează pentru o vechime mai mare de sfirșitul secolului al XIII-lea sau începutul celui următor a așezării de la Baia. La origine o simplă așezare rurală românească, Baia a evoluat, în condițiile unor progrese economice, demografice și politice specifice secolului al XIV-lea, pe calea unor transformări care, încă înainte de jumătatea aceluiași veac, marcau o detașare de așezările rurale din jur, nu numai prin profilul îndeletnicirilor locuitorilor, ci și, foarte probabil, ca centru al unei formațiuni prestatale de tipul voievodatului.

Grefarea unor elemente alogene, în special germane, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pe această așezare care evolua deja pe drumul urbanizării, a fost de natură să grăbească, întocmai ca și în alte țări, acest proces. În anumite domenii, de pildă în cel al meșteșugului olăritului și arhitecturii, amprenta localnicilor s-a dovedit însă deosebit de puternică, putînd fi urmărită continuu în elementele ei cele mai caracteristice, dar odată cu noii veniți s-au putut asimila și anumite creații de cultură materială central-europeană realizîndu-se astfel o sinteză interesantă și durabilă.

Autorii, fideli relevării adevărului istoric, au arătat că evoluția Băii nu a fost meru ascendentă. Așezarea a fost distrusă prin incendiu la jumătatea secolului al XIV-lea, în timpul luptelor împotriva armatelor regale maghiare, pentru independența Moldovei, apoi în 1467 și 1476, cînd s-au produs înfruntările militare cu Matei Corvin și respectiv cu Mahomed al II-lea. De fiecare dată așezarea s-a refăcut, continuîndu-și existența după distrugerile suferite, dar cu unele restructurări în aria ei de extensiune.

Evidențiînd concluziile mai importante care se degajă din lectura textului, trebuie să subliniem încă o dată faptul că lucrarea prezintă rodul muncii deosebite a unui colectiv încheșat și pasionat care, cu tenacitate și competență, a urmărit rezolvarea unor probleme dificile, reușînd cu pricepere să ne dea o imagine veridică și, în foarte mare măsură, diferită totuși de aceea acreditată în istoriografia mai veche românească și mai ales străină, asupra procesului de formare și evoluție a orașului Baia, ca și a rolului său în istoria Moldovei medievale.

Scrisă într-un stil de evidentă ținută științifică, structurată judicios pe capitole, subcapitole și paragrafe speciale care să facili-

teze buna înțelegere a fiecăruia din aspectele de ordin social și mai ales economic din dezvoltarea orașului, lucrarea oferă astfel specialistului avizat, dar și altor categorii de iubitori ai istoriei, posibilitățile sporite de cunoaștere a unei epoci istorice interesante, pînă nu demult cercetată doar pe baza documentelor scrise. Anexele privind analizele resturilor de faună (S. Haimovici), de floră (Gh. Comarovschi) sau a unor metale (A. Bold), ca și ilustrația deosebită ca execuție și aproape exhaustivă, întregește în chip necesar prezentarea istorică, conferindu-i un plus de informații.

Rezumatul cuprinzător, tradus în limba germană, face posibil accesul peste hotare a

principalelor date și concluzii prezentate de autori, iar indicele toponimic și onomastic facilitează evidențierea unor realități istorice aparte.

Fără îndoială, lucrarea cercetătorilor Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu și Stela Cheptea reprezintă o valoroasă și originală contribuție la cunoașterea istoriei medievale a Moldovei din perioada secolelor XIV—XVII, în general, a problemei orașului medieval, în special, în cadrul căruia centrul urban de la Baia a avut o deosebită însemnătate.

DAN GH. TEODOR